

Balázs Judit

Gazdaság az Oszmán Birodalomban

2007
Budapest -Kairo

© Balázs Judit, 2008
Berlin – Budapest – Kairó – Sopron
Lektorálta: Gelencsér Gábor

Grafika: Molnár István
Szerkesztő: Takács Eszter

Készült: Lővér Print Kft.
Sopron
ISBN 978-963-06-4225-5

Tartalomjegyzék

Ajánló	5
Egy Birodalom anatómiája.....	9
Az államépítéstől a hanyatlásig.....	16
Az Oszmán Birodalom társadalmi szerkezete	19
A gazdaság általános helyzete a XIX. században.....	23
A fejlődés gúzsba kötői.....	25
Birtokrendszer, tulajdonviszonyok	25
Az adórendszer	30
A mezőgazdaság állapota, a termelés technikája	32
Megrekedt ipari fejlődés az Oszmán Birodalomban	35
Gazdaság és munkaerő.....	37
Migráció – az Oszmán Birodalom népességi politikája	45
A migráció társadalmi-gazdasági hatásai	49
Korai modernizációs kísérlet – a Tanzimat periódus	51
A reformtörekvések kudarca – az Oszmán Birodalom félgymarmattá süllyed...54	
A modernizáció előfeltétele: az infrastruktúra megteremtése	58
Közúti hálózat versus vasúti szállítás	58
A Bagdad-vasút a külföldi tőke trójai falova.....	60
A vasúthálózat	62
A hajózás.....	64
A humán infrastruktúra: a munkaerő.....	64
Iparosítási kísérletek a századfordulón	67
A Birodalom vonzereje, a nyersanyagforrások	71
Élelmiszeripar és élvezeti cikkek gyártása	72
Egy ősi foglalkozás modernizálódott: a kerámiaipar	74
A turistavonzás őse: a bőripar.....	75
Puskapor és kölni: a vegyipar	76
A reformtörekvések gyümölcse: a nyomdászat és papírgyártás	76
Ágyúk és „török kávédaráló”: a fémfeldolgozás.....	77
A legjelentősebb iparág: a textilipar	78
A selyemipar fellendülése és elsorvadása	81
Fejlődésképtelenség – a Birodalom összeomlása.....	87
Az elmaradottság belső okai	87
Az elmaradottság külső okai.....	89
A használt idegen kifejezések jelentése	95
Időrendi táblázat	
– Az Oszmán Birodalom gazdaságának alakulásával összefüggő események	97
Az Oszmán Birodalom szultánjai.....	101
Bibliográfia	103

Ajánló

Nekünk, magyaroknak mindig is sajátos volt a viszonyunk a méreteiben mindmáig hatalmas Törökországhoz.

Volt olyan időszak – a hódoltság korának másfél évszázada –, amikor nem igazán szívleltük az Oszmán Birodalom Közép-Európa felé irányuló terjeszkedési törekvéseit, annak ellenére sem, hogy a szultán alattvalói bámulatos építészeti csodákkal és életmódbeli újdonságokkal gazdagították az akkori Magyarországot: tőlük sajátíthattuk el annak idején például a test szappanos bedörzsölését fürdőzés alkalmával. Anyanyelvünk is szép számban őrzi azokat a török jövevényszavakat, amelyek a korai középkorban és később, a hódoltság idején kerültek a magyar nyelvbe. A hétköznapi rohanásában nem is töprengünk el már olyasmin, hogy a legszebb fővárosok világranglistáján még mindig előkelő helyen lévő Budapest egyik városrészének – a Tabánnak – is például török eredetű a neve, s arra emlékeztet, hogy valamikor itt cserzővargák műhelyei működtek.

A tovaröppenő évszázadok begyógyították az oszmánok által ejtett sebet nemzetünk testén és kedvezőbb irányt vett a törökséghez fűződő viszonyunk: elvégre mégiscsak a két földrészen átívelő birodalom fogadta be a XVIII. században a száműzetést vállaló II. Rákóczi Ferenc fejedelmet és hűséges kísérelőjét Mikes Kelemt. A XIX. században pedig – az 1848-49-es forradalom és szabadságharc bukása után – politikusok – élükön Kossuth Lajossal – és a feloszlott honvédsereg tisztjei lettek kényszerű menedékre Törökföldön. A magyar emlékhelyeket mind a mai napig vigyázó tisztelet övezi Rodostóban, Kütahyában és más városokban, s remélhetőleg a Török Riviérát és Isztambult nyaranta el-

özönlő turisták is néha felkeresik a számunkra oly fontos és kedves emlékhelyeket.

A mai Törökország egyre inkább megtalálja helyét az egyesült Európában, bár nem könnyű az Unióba vezető út egy túlnyomórészt iszlám vallású ország számára. A nyugati életforma vonzó lett a többnyire fejkendő nélkül a kávézóban, teaházakban és diszkókban megjelenő lányok, továbbá a farmernadrágos fiúk számára, s nem véletlen, hogy az utóbbi években már el sem lehet képzelni például Eurovíziós Dalfesztivált vérpezsdítő – ugyanakkor dallamvilágában mégis a Kelet varázsát és a mediterráneum hangulatát idéző – török könnyűzene nélkül.

Reményeink szerint hasonló folyamat következik be a gazdasági fejlődésben is: Törökország 1995 óta a Vámunió tagja, s ennek következtében külkereskedelmi mérlege egyre kedvezőbb tendenciát mutat. Az egykori feudális jegyeket magán viselő ország ma már fejlett iparral bír, korszerűsítette bankrendszerét, a NATO kötelékében pedig a második legnagyobb létszámú hadsereggel rendelkezik.

Az uniós tagfelvételi tárgyalások várhatóan másfél évtizedig tartanak, de megvan az esély arra, hogy az egyébként már most gazdasági nagyhatalomnak tekintett Törökország is bekerüljön az európai népek egyenrangú közösségébe. Ezt egyébként még a régi vetélytárs görögök is támogatják, különösen, ha elülnek a Ciprus uniós felvétele okán keletkezett politikai gomolyfelhők Aphrodité szigete felett.

A két földrészen elhelyezkedő gigantikus világváros – Isztambul – lüktetése stílszerűen jelképezi a modern Törökország dilemmáját: miként lehet a XXI. századi Európához tartozni oly módon, hogy a bel- és külgazdaságot erősítve se kerüljön veszélybe az évszázados múltban gyökerező iszlám vallás és kultúra, ugyanakkor az érzelmeiktől fűtött, szunnyadó vallási fanatizmus ne legyen kockázati tényező a korszerű piacgazdaság megteremtésében, illetve a

Nyugat – vagy ha úgy tetszik: a keresztény világ felé történő – mindkét világközösség számára előnyös és persze kölcsönös – kereskedelmi, tudományos-technológiai, biztonságpolitikai, etnikai, valamint multikulturális közeledésben.

A változások sohasem egyik napról a másikra mennek végbe: Törökország múltbeli nehéz örökségének – amelyet a huszadik század első feléig, Mustafa Kemal Atatürk 1923. évi széleskörű nemzeti reformjáig Oszmán Birodalomként aposztrofáltak – ma is fellelhetők a nyomai a gazdasági életben és a társadalmi tudatban.

Az európaiságot zömében mindinkább toleranciával elfogadó Törökország gazdaságtörténetének és hajdan katonai erőre épülő geopolitikájának e fontos – több évszázadra visszanyúló – korszakát mutatja be elemző részletességgel jelen kötet, amely a téma avatott szakértője – Dr. Balázs Judit közgazdász professzor tollából született, új aspektusból rávilágítva a modernizációs törekvéseket korábban elősegítő vagy éppen fékező tényezőkre abban az országban, ahol Ázsia örök randevúra értelmesült Európával.

Nagykanizsa, 2007. augusztus

Gelencsér Gábor
(a Royal Asiatic Society
of Great Britain and Ireland tagja)

Egy Birodalom anatómiája

z eredeti tőkefelhalmozás – az a folyamat, mely nem terméke, hanem kiindulópontja a kapitalista termelési viszonyoknak – Európában, az európai centrumokban a XIX. század elejére többé-kevésbé befejeződött. A széthullóban lévő Oszmán Birodalomban ezzel szemben még a XX. század elején, az ataturki forradalom előestéjén is a tőkeképződés csupán sporadikusan, az iparosodás pedig csak csíráiban jelenik meg.

Az Oszmán Birodalomban a keleti despota társadalmak három tradicionális funkciójából – a *pénzügyből*, azaz a belföld kifizetéséből, a *hadügyből*, azaz a külföld kifizetéséből és végül a *köz-munkák megszervezéséből*, azaz az újratermelés biztosításából – csak az első kettő, a belföld és a külföld kifizetése valósult meg.

A fejlődésképtelenség, a stagnációra való hajlam az Oszmán Birodalom militáris berendezkedésében rejlett, de döntően *gazdasági* természetű volt. A termelőerők relatív megrekedése elsősorban a Birodalom sajátos magántulajdon-rendszerében gyökerezett, egyfajta földmagántulajdonban, amely a történelem folyamán különböző modifikációkon ment keresztül – a túlnyomóan monopolisztikus szultáni tulajdonból kiindulva egészen a de facto magántulajdon kialakulásáig. Egy rendszer azonban, mely átalakulásának egyes fázisaiban inkább gátlón, mint ösztönzően hatott a termelőerők, a társadalmi munkamegosztás fejlődésére.¹

Az Oszmán Birodalom hatalmának csúcspontján – a XVI. század első felében – még messzemenően „európai” fejlettségi szinten

---

¹ Balázs Judit: Az állam szerepe Kemal Atatürk gazdaságpolitikájában. Világtörténet. 1983/1 p. 56.

állt, sőt, a feudális széttagoltságú Európával egy erős, centralizált és igen jól szervezett berendezkedésű állam szembesült.

A Birodalom alapját a hatalmas, ütőképes és igen magas szervezetségű hadsereg képezte. Az oszmán hadsereg összlétszáma a XVI. század első felében kb. 250 ezer főt tett ki, így minden európai állam hadseregének létszámát magasan felülmúlta.

Nagy Szulejman (1520–1566) idejében a hadsereg közpon-tosított felépítésű volt, döntően a szultán hatalmának alávetett „központi hadseregből” „kapikulu”-ból, valamint a helyi hadsereg egységeiből állt. A hadsereg ütőképes erejét a központi egységek biztosították. Eltérően a mai európai fogalmak szerinti zsoldoshad-seregtől, a katonák a Birodalom alattvalói voltak, folyamatos fizetés jellegű zsoldot kaptak, amit békeidőben is folyósítottak. Állandó készenlétben álltak, soraik fiatalon elfogott hadifoglyokból, és az ún. „devşirme”-ből a „véradó”-ból, a meghódított területekről gyermekkorban elhurcolt katonákból rekrutálódott. Központi mag-ját az elit osztag, a janicsárság képezte. Számukat Nagy Szulejman alatt mintegy 30 ezer főre teszik a történészek.²

Az oszmán sereg fegyverzete ez időben megfelelt a keresztény nyugat-európai és a muzulmán közel-keleti ellenfelek technikai ní-vójának. Ez nemcsak az erős tüzéségre vonatkozott, kézi tűzfegy-vereket is széles körben alkalmaztak. A haderő elitjét, a janicsá-rok³ képezték, akik eredetileg íjjal voltak felszerelve, azonban a XV. század végétől már muskétákat kaptak. Átszerelésük a XVI. század elejére befejeződött.

A hadsereg fő feladata nem elsősorban a területi integritás biz-tosítása, a meglévő határok védelme, hanem a területi expanzió ál-landósítása volt. E törekvések határozták meg alapvetően a hadse-reg arculatát is. A hódítások állandósulása a hatalmas méretűre

---

² Matuz J.: Die Geschichte des Osmanischen Reiches, Kézirat. 1970, Freiburg

³ A Magas Portának közvetlen alávetett gyalogság tagjai.

duzzasztott hadsereg számára létkérdéssé vált, miután egzisztenciájukat egyedül a hadsereg kötelékébe tartozás, a zsákmányszerző hadjáratok biztosították.

Az Oszmán Birodalom azonban sokkal több volt, mint egy hatalmas katonai gépezet. Ha a Birodalom felépítését vizsgáljuk, kitűnik az erős központi hatalom, a kiépített centralizmus. Ugyanakkor, ha a tartományi berendezkedést figyeljük, nagyon is jó alkalmazkodási képességgel, a változó körülményekhez való rugalmassággal találkozunk. Berendezkedésükben messzemenően alkalmazkodtak egy-egy terület megörökölt, belső adottságaihoz, határtartományok esetében pedig az őket környező térség hatalmi viszonyaihoz is. Mindenütt megtalálták azt a határt, amit az adott ország katonai és politikai biztosítása és optimális gazdasági hasznosítása megkívánt. Ez a határ egyben azt is jelentette, hogy nagy eltérésekkel a helyi uralkodó osztály is részt kapott a hatalomból, és a török uralom tényén belül valamelyest érdekeltté vált annak kiszolgálásában.⁴

Az állandó hódítások ideológiai alapját az iszlám eszmék szolgáltatták, hiszen a vallás tanai szerint a nem iszlám világot háborúban lévő területnek, azaz „dár al harb”-nak, kell tekinteni, és minden igazhitű szent kötelessége háborút folytatni ellene, és iszlám világra, azaz „dár al iszlám”-ra változtatni.

Az állandó hódítási törekvések azonban nemcsak az iszlám ideológiából táplálkoztak, hanem gazdasági szükségszerűség is volt, hiszen az Oszmán Birodalom kiterjedésével a nagymérvűen felduzzadó állami és egyházi hivatalnokréteg eltartását a Birodalom központi magját képező, hozzávetőlegesen a mai Törökország területén élő alattvalók már nem tudták biztosítani.

---

⁴ Hegyi Klára: Török berendezkedés a meghódított országokban. Világtörténet. 1983/2. p. 19.

A legnagyobb teherterelt azonban a hadsereg fenntartása jelentette, s „a háború táplálta a háborút”: az újabb területek meghódításához egyre nagyobb és nagyobb hadseregre volt szükség. A felduzzadt hadsereg eltartására további területeket kellett fennhatóság alá vonni. A gazdasági kényszerűségeen túlmenően egy ilyen méretű hadsereg állandó veszélyforrást is jelentett, hiszen számos példa mutatja, hogy „háborúmentes” időszakokban egyre sűrűbben ismétlődtek meg a felkelések, lázadások, zendülések. Így óhatatlanul a gyengülés és a befelé fordulás várt az oszmán török uralomra, és az, hogy elveszíthetik az esélyt a világhatalomra.

Az oszmán hadsereg bármennyire is jól szervezett volt, arra talán még képes lett volna, hogy a hosszan elnyúló határait megtartsa, de arra már nem telt az erejéből, hogy hatalmas ember- és pénzveszteség nélkül tovább tudjon terjeszkedni, hiszen már a XVI. század második felére a Birodalomban a stratégiai túlterjeszkedés jelei mutatkoztak: hatalmas hadsereg állomásozott Közép-Európában, a Földközi-tengeren költséges tengerészeti hadművelet folyt, csapatokat kötött le Észak-Afrika, az Égei-tenger, Ciprus és a Vörös-tenger térsége. A gyorsan erősödő orosz hatalommal szemben egyre nehezebb volt a Krím-félsziget megtartása is.

1500 előtt az iszlám világ, s így az Oszmán Birodalom is, fejlettségben, kulturális és technikai téren még jóval Európa előtt járt. Hatalmas, jól kivilágított, csatornarendszerrel ellátott városaik voltak, melyek egyetemekkel, könyvtárakkal, gyönyörű mecsetekkel, medreszékkal⁵ és az utazók számára kényelmes karavánszerájokkal is rendelkeztek. A malomiparban, ágyúöntésben, építészetben, lőtényésztésben vezető helyen álltak.

Az a rendszer, amely a leendő janicsárokat a meghódított területek keresztény ifjaiból toborozta, elkötelezett és egységes katonai alakulatot hozott létre. A nem muzulmán népek és vallások iránti

---

⁵ Korán tanítására épülő iskola

tolerancia sok tehetséges görögöt, zsidót és „hitetlent” állított a szultán szolgálatába. Konstantinápoly⁶ ostrománál például Mohamed fő ágyúöntő mestere magyar volt⁷.

Az erős katonai szervezettségű államban már a XVI. század elején kialakult a kézműipar, a kereskedelem, sőt a mezőgazdaság fejlettségi szintje is hozzávetőlegesen a korabeli Európában kialakult viszonyoknak felelt meg.⁸ Így, egészen a XVIII. századig a kézműipari termelés úgy mennyiségben, mint minőségben nem, vagy csak alig maradt le Európa mögött. Sőt a török manufaktúrák még nemzetközi mércével mérve is versenyképesek voltak. De míg Európában a XVIII. század folyamán a termelés gépesítésével nagyarányú termelékenységnövekedés következett be, addig az Oszmán Birodalom termelési technikája megrekedt a reneszánsz szintjén.

Európába beköszöntött a gépi termelés időszaka, az Oszmán Birodalomban ezzel szemben a gépi nagyiparnak még a csirái sem jelentek meg. S míg a termelőerők kibontakozása és az azzal összefüggő korai polgári társadalmi transzformáció ment végbe Európában, addig a gazdasági stagnálás, a tradicionális társadalmi berendezkedés konzerválódott a Birodalomban. Mindez a már úgyis meglévő fejlettségi szintkülönbség fokozódó elmélyüléséhez vezetett.

1550 után megszűnt a területi terjeszkedés és a vele járó fosztogatási lehetőség is. A korábban félelmetes hadsereg fegyverzetének modernizálása elmaradt, ormótlan lövegeiket nem váltották fel könnyebb öntöttvas ágyukkal. Elmaradt a hadiflotta korszerűsítése,

---

⁶ 1453-ban a törökök elfoglalták Konstantinápolyt, és 1922-ig az ország fővárosa maradt. Konstantinápoly tündöklésének tetőpontján nagyobb volt, mint bármely európai nagyváros. 1600-ban lakóinak száma elérte a félmilliót.

⁷ Kennedy, Paul: A nagyhatalmak tündöklése és bukása. Akadémiai Kiadó Budapest, 1992. p. 10.

⁸ Matuz, Josef: Warum es in der ottomanischen Türkei keine Industrieentwicklung gab. Südost-europäische Mitteilungen, 1985/25/3 p. 43

jóllehet a lepantói⁹ vereség megmutatta, hogy az Oszmán Birodalom katonai téren olymértékben hanyatlott, hogy eljutott a birodalom sorsát a hadszíntéren megpecsételt vereséghez.

Az oszmánok külső katonai veszteségeit belső gazdasági nehézségek tetézték, amihez az árak nagyarányú emelkedése is társult. Az elégedetlen janicsárok a birodalmon belül kezdtek rabolni. Az állandóan emelkedő adók tönkretették a kereskedelmet, elnéptelénítették a városokat. Mindez legsúlyosabban a parasztságot érintette, hiszen a szpáhi¹⁰ birtokrendszer az ő földjeiket szipolyozta ki, a katonák az ő földjeiken élőködtek. A helyzet romlásával a polgári tisztviselők is fosztogatni kezdtek, mértéktelenül burjánzott a korrupció, a baksisrendszer. Mind nagyobb hatalomhoz viszont a gátlátalan főadóbérlők jutottak.

A gazdasági elmaradottság hamarosan katonai következményekkel járt. A Birodalom fokozatosan veszítette el a megszerzett, vagy uralma alatt tartott területeket. Az ország meglévő, vagy potenciális akkumulációs forrásaiból az egyre drágábbá váló hadviselést kellett fedezni. Így a termelőtevékenység ösztönzésének, a tőkeakkumulációnak meglehetősen szerény tere maradt.

Jóllehet a külföld kifosztása, a nagy zsákmányoló hadjáratok a Balkánon, Kis-Ázsiában és Észak-Afrikában még jelentősen gazdagították a szultáni kincseskamrát, sőt a felső katonai réteg meggazdagodásához is vezettek. De a harácsolt kincseket többnyire csak felhalmozták, vagy parazita felhasználásra került. A tőke antediluvianus, azaz *özönvíz előtti* formája, a kereskedő tőke csak szórványosan alakult ki. De ez a tőke sem vált az Oszmán Birodalom körülményei között a modern ipari tőke előfutárává, hanem

---

⁹ 1571-ben a spanyolok és szövetségeseik Lepantónál megsemmisítették a török flottát. Ettől az időponttól számítják az Oszmán Birodalom katonai hanyatlását.

¹⁰ Szpáhi: javadalombirtokkal rendelkező lovas a tartományi csapatoknál.

csak a XX. század elején – és akkor is csak szerény mértékben – hatolt be a produktív szférába.

A kapitalizmus kialakulása Európában végleg megpecsételte az Oszmán Birodalom sorsát és végérvényesen elzárta előle a hódítások útját. Ezzel kimerült az a forrás, amelyből a török gazdasági és politikai hatalom táplálkozott. Az általános katonai vereség, amely a gazdasági elmaradottságban gyökerezett, végül is szükségszerűen vezetett az Oszmán Birodalom összeomlásához.

***

Az Oszmán Birodalom fénykora, a kiterjedt hadjáratok ideje az európai feudalizmus idejére esik. Ugyanakkor a társadalmi fejlődés az európai centrumokban, illetve annak délkeleti perifériáján nem szinkronban zajlott le, nem ugyanolyan irányt vett. Mialatt Európában a feudális abszolutizmus megerősödött – nem utolsósorban ennek következtében –, elkezdődött az Oszmán Birodalom hanyatlása.

A birodalom sajátos társadalomtörténeti geneziséből, szociális szerkezetéből adódóan azonban nem alakultak ki a polgári forradalom feltételei, s így az ipari forradalom sem tudott belső erőkből, spontán kibontakozni: a XIX. század végén, a XX. század fordulóján a társadalmi-gazdasági rendszer anélkül omlott össze, hogy a kapitalizmus életképes csíráit kitermelte volna.

Az államépítéstől a hanyatlásig

Az Oszmán Birodalom történeti gyökerei a VI. századig nyúlnak vissza, ekkor hagyták el a különböző türk törzsek közép-ázsiai hazájukat, és Iránon keresztül a mai Törökország területére vándoroltak, majd Kis-Ázsiában telepedtek le. A bizánci területen egészen a X. századig szétszórva élő nomád törzsek virágkorukat a XI. századra érték el, amikor is a Kelet Római Birodalom felett győzelmet arattak¹¹, és megalapították a Szeldzsuk Birodalmat.

Az új állami lét gazdasági alapját a bizánci mintájú földművelés képezte, de fontos szerepet játszott a korábbi nomád életformához kapcsolódó állattartás is.

A XIII. században a mongol betörés felbomlasztotta a koniai székhelyű Szeldzsuk Birodalmat, és a bizánci határ menti türk törzsek kerültek hatalomra I. Oszmán Gázival az élükön.¹²

Az Oszmán Birodalom története a háborúk és a hódítások története, s fejlődéstörténetileg három nagy periódusra osztható.

Az első fázis az **államépítés** időszaka: az államalapítástól (1288) a mérföldkövet jelentő Konstantinápoly bevételeig (1453) tartó periódus. Ez a másfél évszázad volt az az időszak, amikor az oszmánok a Márvány-tengert záró szorosokat, a Boszporuszt és a Dardanellákat átlépték, és pozíciójukat az európai hídfőn megerősítve Nyugat felé nyitottak. Az Oszmán Birodalom ezen időszakának virágkorát II.

---

¹¹ 1071-ben, a manzikerti csatában Alp Arslán vezetésével a szeldzsukok vereséget mértek a IV. Romanosz által vezetett bizánciakra, s ezzel szabaddá vált az út Kis-Ázsia, az 1307-ig tartó szeldzsuk uralom felé.

¹² I. Oszmán nevéhez fűződik a birodalomalapítás, így róla nevezték el a közel 1000 évig fennálló Oszmán Birodalmat.

Mehmet alatt élte meg, aki megerősítette a központi hatalmat, földhöz jutatta a háborúban kiváló szolgálatot teljesítőket. A feudális arisztokráciát szétverve új földbirtokos¹³ réteg született. Így az oszmán államban a feudalizmusnak egy sajátos formája jött létre, mely jelentősen eltér az európai hűbérrendszertől.

A második fázis az Oszmán Birodalom *fénykorát* jelentette, és egészen Bécs sikertelen ostromának (1683) időszakáig számítható. Ekkor érte el az Oszmán Birodalom legnagyobb területi kiterjedését, és mind kül-, mind belpolitikai téren hatalmának csúcspontján állt. A XIV. században világviszonylatban is a legerősebb katonai és politikai hatalom volt. Az Oszmán Birodalom kifelé verhetetlennek, befelé pedig politikailag megrendíthetetlennek tűnt. A szultánok legnagyobbikának tartott Törvényhozó (Kanuni) Szulejmán rendelkezett a parasztság jogairól és kötelességeiről, a rendfenntartásról, a büntetőrendszerről. A Birodalom gazdaságilag megerősödött, a szociális rend megszilárdult.

A harmadik időszak a *hanyatlás* kora, melyet a Bécs alatt elszenvedett vereséggel kezdődött. Jóllehet az oszmán hadiflotta lepantói csatavesztését (1571) a történészek már a hanyatlás első jeleként értékelik. A gyökerek azonban még régebbre nyúlnak vissza, s a tünetek hosszú ideig rejtve maradtak, miután a szultán seregei még a XVII. században is számos hadjáratot folytattak Európa felé. Mindez annak ellenére, hogy az oszmán fegyverzet és harcmodor már a XVI. században az európaihoz képest elavultnak szá-

---

¹³ A földbirtoklás egy sajátos rendszere, az ún. tímárbirtok alakult ki, mely I. Murád, (1368) alatt nyerte el végleges formáját. (A tímár szó eredetileg „gondozást” jelent.) Törvényesítették, hogy minden kipróbált harcosnak jogcíme van egy kisebbfajta javadalombirtokra, az ún. tímárra. Ennek fejében hűbéres lovas katona, azaz szpáhi gyanánt kell szolgálnia. Magasabb katonai rendfokozatok számára Murád 1375-ben ziámet néven nagyobb fajta javadalombirtokot vezetett be. A ziámet szó eredeti jelentése „uralom”. E javadalombirtokok kizárólag csak katonáknak jártak.

mított, a tisztikar a régi módszereket alkalmazta, miután az újak esetleg veszélyeztették volna a hatalmukat.

A gazdasági helyzet is rosszabbra fordult. Az Újvilág felfedezése és kiaknázása, az Afrika megkerülésével Ázsiába vezető tengeri út megnyílása meggyengítette a muzulmán országok kereskedelmi közvetítő szerepét. Európát és a Közel-Keletet elárasztotta az olcsó amerikai ezüst, mely a XVI. század végén hatalmas árrobbanást idézett elő: az Oszmán Birodalom gazdaságát tönkre tette az infláció.

Ezt követték a keleti és nyugati területvesztések és a gazdasági élet meggyengülése. A világgazdasági változások, a polgári reformok Európában, a népek önrendelkezési törekvései mind hozzájárultak a Birodalom hanyatlásához. A felülről irányított reformok, a „tanzimát”¹⁴ időszak csak késleltette, de nem állította meg az Oszmán Birodalom hanyatlását. Az Oszmán Birodalom létét az I. világháború, majd az azt követő sevres-i béke végleg megpecsételte.

---

¹⁴ A reformkorszakot az 1839-ben kiadott „Gülhane Hatt-í Seríf”, (Fennkölt szultáni kézirat) vezette be. A kézirat rendelkezett az élet, a becsület, a magántulajdon biztonságáról, az igazságos adórendszer bevezetéséről, valamint az adóbérleti rendszer megszűnéséről, ami egyre inkább gátolta a gazdasági élet fejlődését.

Az Oszmán Birodalom társadalmi szerkezete

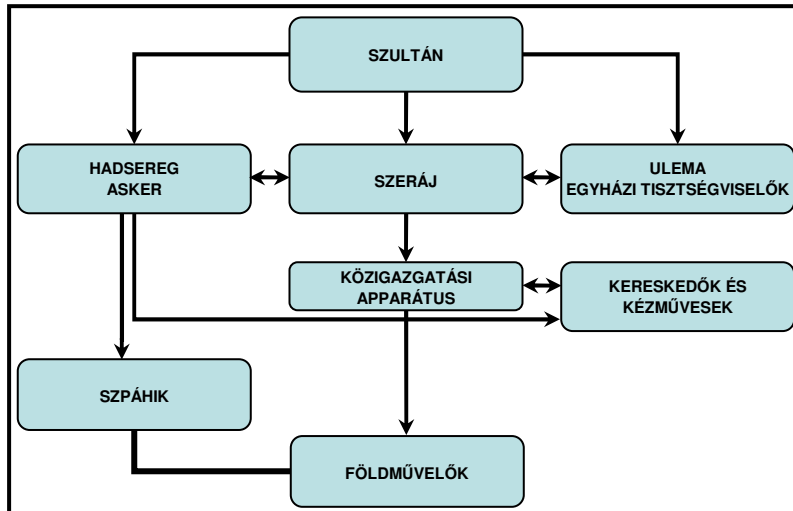

Az Oszmán Birodalom társadalmi-politikai berendezkedését illetően monarchia volt. Az államfő a szultán, a török elnevezés szerint *padişah*, aki tisztségét az európai feudális társadalmakból ismert rendszer szerint vérvonali leszármazás alapján örökölte. (A függelékben közölt szultáni családfán nyomon lehet követni az egymás után hatalomra kerülő szultánok sorát.) A végrehajtó hatalmat a szultán nevében a kancellár [*sadrazam*], illetve az alkancellár [*nagyvezír*] gyakorolta. A szultán korlátlan hatalmat élvezett, amit a vallási és erkölcsi törvények ugyan behatároltak, a valóságban azonban ellenőrizhetetlen volt. Az állam és a szultán személye szorosan összefonódott: a *padişah* joggal mondhatta volna „az állam én vagyok.”

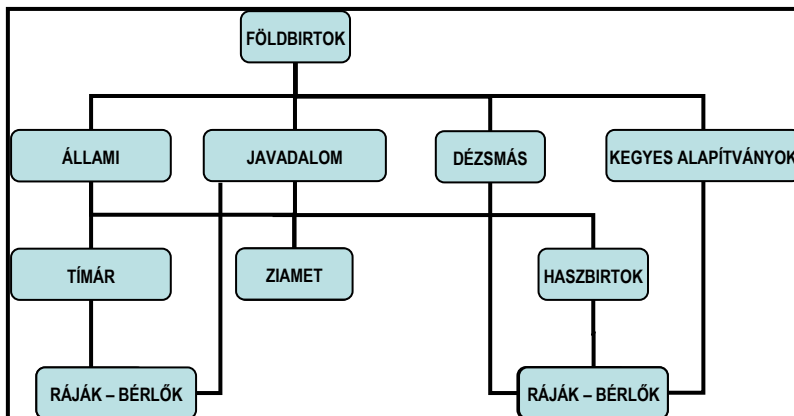
A szultán az erős központosított hatalmát a jól kiépített államapparátuson keresztül gyakorolta. Az államapparátust a mai fogalmak szerint „nómenklatúraként” is jellemezhetnénk, hiszen a többi társadalmi rétegtől jelentős gazdasági és szociális privilégiumok választották el. A *magas bürokrácia* olyan élesen határolódott el, hogy a gazdasági függőségtől eltekintve semminemű kapcsolat nem fűzte őket a társadalom többi részéhez. A szultán körül csoportosuló uralkodó osztály három egymással szorosan kapcsolódó elemből tevődött össze:

- a *szeráj*: a szultáni család és bizalmasai;
- az *ulema*: a tudósok testülete, egyházi méltóságok, világi magas rangú tisztviselők, a Magas Porta nevében a jog alkotói és a jog végrehajtói;
- az *asker*: a hadsereg vezetői rétege, az *ulema* és a *szeráj* hatalmának biztosítói.

Az Oszmán Birodalom társadalmi szerkezetét mutatja be a következő folyamatábra:

1. ábra: Az Oszmán Birodalom társadalomszerkezete

2. ábra: A földbirtoklás formái az Oszmán Birodalomban

Az állam, mint központosított erőszakszervezet az apparátusán keresztül gyakorolta a hatalmát elsősorban a többletermék elsajátítása révén, s ez képezte a társadalmi rendszer anyagi bázisát. Az állam nemcsak politikai rendszer volt, hanem egyúttal a gazdasági életet is uralta. Ellenőrizte a mezőgazdaságot és a többleterméket is. A társadalmi rendszer erejét a jól szervezett zsoldos hadsereg alkotta.

A gazdaság létalapját a mezőgazdaság szolgáltatta, s a földet a *ráják*¹⁵, a parasztek, haszonbérletbe vették a hatóságoktól, s ennek fejében adót fizettek az államnak. A haszonbérleti forma a *tímár*, egész rendszert alkotott. Maga a fogalom valójában egyfajta, jellegzetesen az Oszmán Birodalom körülményei között életre hívott formátum megnevezésére szolgált, azzal a céllal, hogy a szultáni hatalom, a terjeszkedő birodalom számára a katonai utánpótlást, az állandóan hadra fogható sereget biztosítsa. A rendszer lényege ugyanis abban gyökerezett, hogy az állami hivatalnokok, *szpáhik* [*sipahik*] voltak a föld haszonélvezői, javadalombirtokosok a tartományi csapatoknál, akik természetbeni adók fejében továbbadták a bérleti jogot a paraszteknek. A szpáhik privilegizált helyzetbe kerültek, hiszen adóbehajtási jogot szereztek, s ellenszolgáltatásként meghatározott számú teljes felszerelésű lovas katonát kellett kiállítaniuk a szultáni hadsereg számára.

A rendszer három lényeges előnyt biztosított:

- az állam minden időben jelentős hadra fogható sereggel rendelkezett, különösebb költség nélkül;
- számolni lehetett a biztos és folyamatosan beszedett adókkal;
- rendezett mezőgazdasági viszonyok uralkodtak, s így a parasztság nem jelentett társadalmi veszélyforrást.

---

¹⁵ Az adóköteles alattvalók megjelölésére szolgált, kezdetben tekintet nélkül a vallási hovatartozásra, a késői oszmán korban már csak a keresztény alattvalók vonatkozásában használták.

Ezzel egy olyan sajátos struktúra alakult ki, melyben a mezőgazdaság és a hadsereg kölcsönösen függött egymástól: a mezőgazdaság megtermelte a hadsereg ellátását szolgáló élelmiszereket, a hadsereg szavatolta a parasztok biztonságát. A javadalombirtokrendszer így megoldotta hadsereg sorainak gyarapítását, a rekrutálást, és egy olyan társadalomban, ahol alapvetően hiányzik a pénzgazdálkodás, a nemzetközi árucere-forgalom, a naturálgazdálkodás bázisán biztosította a hadsereg felfegyverzését.

A rendszer fenti *előnyei* azonban hamarosan a hátrányaivá változtak. Sőt, maga a tímárrendszer vezetett a mezőgazdaság hanyatlásához, hiszen a szpáhik számára a behajtandó adó mértéke korábban még szabott volt, az idők folyamán azonban korlátlan hatalomra tettek szert, és a rendelkezésre álló időben megtettek mindent, hogy a fölből a lehető legtöbbet zsarolják ki. A rendszer célja volt, hogy a szpáhik ne kötődjenek tartósan a földhöz, így a „jó gazda” szemlélet sem alakult ki bennük.¹⁶

A többletermék központi elsajátításában az állam nagyon hatékonynak bizonyult, és ezzel nemcsak a kiadásait fedezte, hanem az esetleg egymással rivalizáló hatalmi központok kialakulását is meggátolta.

---

¹⁶ A magyar nyelvben használatos „szpáhi birtokként kezeli” kifejezés is utal a kíméletlen haszonszerzésre.

A gazdaság általános helyzete¹⁷ a XIX. században

három világrészen fekvő, némelyek szerint 50, mások szerint 86 ezer négyzetmérföldnyi¹⁸, s 33-36 millió embertől lakott birodalomban nagy a szegénység, nagy az elmaradottság, ámbar a roppant birodalomnak tömérdek oly gyönyörű részei vannak, melyekre a természet a legvirágzóbb jólétnek minden feltételét pazar kezekkel szórta. Nemcsak Európának legszebb részeit foglalja ez magába, hanem Ázsia és Afrikából is épen azokat, melyek az ókorban a virágzás és polgárosodás legmagasabb fokán álltak.

Legfőbb terményei a birodalomnak, melyek egyszersmind kiviteli kereskedelmének első rangú tényezői: lovak, szarvasmarha, sertés, nyers és készített bőr, dohány, gyapot, déli növények, szőnyegek, selyem, viasz, festőbuzér, timsó, réz és fa. A bevétel tárgyai főleg vászon, selyemkelmék, posztók, fezek¹⁹, szűcsárúk, tükrök, üvegek, órák, porcellán, papír, érc- és faművek valamint gyarmatárúk.

Legnagyobb kereskedelmi érintkezése Törökországnak Angliával van, azután Ausztriával, Franciaországgal és Oroszországgal.

---

¹⁷ Magyar Akadémiai Értesítő, a Philosophiai, Törvény és Történettudományi Osztályok Közlönyében 1860 I. kötet. II. számában Korizmics László akadémiai székfoglalójában (1860. február 13.) számol be a XIX. század második felében tapasztalt gazdasági viszonyokról. Az eredeti munka korabeli helyesírása néhány helyen értelemzavaró, így a szerző átírásra kényszerült, de nagymértékben törekedett a szövegűség megtartására.

¹⁸ A szerző feltehetően tévedett a területnagyságot illetően, hiszen az Oszmán Birodalom területe ennek többszöröse volt.

¹⁹ Jellegzetes férfi fejfedő.

Az angol üzlet egyébként az egész nemzetközi forgalomnak orosz-
lán részét tartja markában.

A gazdasági elmaradottságnak okai természetesen számosak. De
a történész-kutató szerint leginkább a következőkben kereshetők:

- a természetbeni dézsmában, s az adók behajtásának visszaélé-
sekkel teljes módjában,
- csinált jó utak hiányzásában,
- a művelés alatti földeknek helyi határozatlanságában,
- a gazdasági okszerű ismeretek nemlétében,
- s, végül a munkáskezek nagy szűkében.”

A krónikás a XIX. század közepének állapotát írta le. De lép-
jünk vissza a történelem korábbi időszakába.

* * *

A történészek számos alkalommal tették fel az elmaradottságra
utaló kérdést, s próbálták mindazon okokat feltárni, melyek az
Oszmán Birodalomban a fejlődés gúzsba kötői voltak. Az a tény,
hogy egy ilyen hatalmas kiterjedésű birodalom, a meglévő termé-
szeti és humán-erőforrások birtokában stagnálásra kényszerült,
majd pedig hanyatlásnak indult, feltehetően nem vezethető vissza
sporadikus gazdasági folyamatokra, egy-egy véletlenszerű okra,
hanem csak a gazdasági-társadalmi viszonyok komplex ismerete
segít a kérdés megválaszolásában. Az is bizonyosnak látszik, hogy
úgy a gazdaság, mint a társadalom egészére kiható folyamatoknak
kellett ahhoz közrejátszania, hogy a birodalom megrekedjen a fej-
lődésnek egy adott szintjén.

A fejlődés gúzsba kötői

iben rejlettek hát azok az okok, melyek a termelőerők kibontakozását gúzsba kötötték, a korai sajátos feudális jellegű társadalom átalakulását hátráltatták, és végül az európai fejlődéstől való teljes leszakadást eredményezték? Mi vezetett a mezőgazdaság stagnálásához, sőt hanyatlásához? Miért nem alakultak ki az iparosodás csírái? Miért sorvadtak el a manufaktúrák és nem váltak a modern ipari termelés előfutárává? Miért szűkült be a kereskedelem? Nézzük meg az okokat, a folyamatokat sorjában.

Birtokrendszer, tulajdonviszonyok

A prekapitalista társadalmakban a birtok- és tulajdonviszonyok abszolút determináló jellegűek úgy a társadalomra, mint a gazdaság fejlődésére nézve. Az Oszmán Birodalom megalakulását (1288) követően, a széthulló Szeldzsuk Birodalom romjain, a terjeszkedő iszlám hatása alatt egy olyan birtokrendszer alakult ki, mely egészen a XVI. századig meghatározóvá vált.

A Birodalom birtokrendszerét háromfajta tulajdonlási forma jellemezte, ebből meghatározónak az állami földtulajdon bizonyult. Kisebb jelentőséggel bírtak az ún. „harács”, illetve a tizeddel terhelt dézsmás földek.

A lakosság túlnyomó többségét az állami földeket művelő, rendelkezési és használati joggal felruházott ráják (részes bérlők) alkották. Az Oszmán Birodalom birtokviszonyai között egy sajátos „röghöz kötöttség” alakult ki, miután a részes bérleti joggal rendelkezők leszármazottai a bérleti jogokat örökölték, de ugyanezt már „harmadik személyre” nem lehetett átruházni. Ezzel szemben a

dézmás, illetve *harács* [*haraç*]²⁰ földek esetében a teljes magántulajdoni joggyakorlat érvényesült.

A török földbirtokrendszer a kiterjedt hódítások idején, döntően a XVI. században, továbbra is megtartotta hármastagozódását. Egy része a mecset tulajdonában volt, istentiszteletek, iskolák, kórházak fenntartását szolgálta, egy másik rész, mint magánbirtok szerepelt, és végül a harmadik, legnagyobb részt változatlanul az állami tulajdon képezte. A neves történész²¹ kutatásai szerint egybefüggő állami tulajdonban lévő földek 10-15 falnyi területre is kiterjedtek. Ugyanakkor a keleti, kurd lakta területeken, valamint az Oszmán Birodalom európai részein egybefüggő, feudális magántulajdonon alapuló birtokok is fellelhetők voltak.

A szultáni család és az egyházi méltóságok fokozatosan terjesztették ki fennhatóságukat a földek mind nagyobb részére. A „különleges kategóriát” képező földtulajdonosok is voltak, a szultáni magántulajdon örve alatt valójában egyfajta feudális elszámoltatási rendszer húzódozott meg. Becslések szerint a szultáni földek bevételeinek akár 48-50%-a is a szultáni család és a magas állami funkcióban lévők vagyonát gyarapította. A tulajdonviszonyokat a magyar származású, múlt századi kutató²² így írta le:

„Innen három osztálya keletkezett a tulajdonnak (*a török földbirtoknak – BJ.*): *egyházi, földesúri és állami.*

Az *egyházi* birtokot „*vākıf*” alatt külön igazgatási törvények szabályozták. A *földesúri* birtokok között egy sarkalatos különbség létezett aszerint, hogy a török hódítók, vagy az előbbeni tulajdonosok

---

²⁰ Az ataturki nyelvreformig a török nyelvet arab-perzsa írással írták, a latin betűírásra azonban nem voltak egységes szabályok, így ugyanazon szó különböző tanszkripciók formájában jelenhet meg.

²¹ Barkan, Ö.L. Quelques observations sur l'organisation économique et sociale des villes ottomanes des XVIe et XVIIe siècles. La Ville, t.2. Recueils de la Société J. Bodin VII. Bruxelles 1955, p. 289-311

²² Lásd: Korizmic. Op.cit. p. 180.

birtokában hagyták. Az első „dézsmás” földnek minősült, azaz a föld jövedelme tizedrészének megfelelő földbérrel terhelték, a második fajtát „adófizető” földnek hívták, melyek után adót *kharadjj*-ot²³ kellett fizetni. A *kharadjj* ismét kétféle volt, személyi vagy birtokadó, mely utóbbit vagy a földre, vagy a föld jövedelmére vetették ki.

Az állami földekre ezzel szemben kilenc féle megkülönböztetés érvényesült:

- kincstári uradalmak,
- használatlan földek,
- a szultán magánuradalmi,
- jószágok, melyek törvényes örökös nélküli kihalásból eredő örökösödés útján szálltak a szultánra,
- az anya-szultáné, a császári vérből származott hercegek és hercegnők ellátási javai,
- a vezéri hivatalt illető hűbérek,
- a kétlófarkú baszák hűbérei,
- miniszterek hűbérei,
- katonai (szpáhi) hűbérek (ziámet és tímár birtokok).”

Ez utóbbiak képezték messze a legerősebb osztályt. Bár a XVI. század közepétől fokozódó eltolódást figyelhetünk meg a tulajdonviszonyok alakulásában a *dézsmás* földek, azaz a magántulajdont képező birtokok irányba. A folyamat a század végére felgyorsult, miután a szultáni birtokok kiadásai megháromszorozódtak a bevételekkel szemben. A szultán megkísérelte birtokbevételeit az államkasszába juttatni a korábbi gyakorlattal szemben, mikor is a szultáni birtok hasznélvezői fejében még kizárólagosan a szpáhiak voltak.

A szultáni kiadásokat még tovább gyarapította a katonai, hadsereg-fenntartási költségek növekedése. A megerősödött és már feudális haditechnikával rendelkező Európával szemben a Magas Porta is a haditechnika modernizálására kényszerült.

---

²³ Innen származik a magyarban is használatos „harács” kifejezés.

Az állam hamarosan az adózó területek elzálogosítására szorult, az új adóbérlők pedig fokozódó terhekkal sújtották a parasztságot. Nem egy esetben kényszerültek a parasztok az akár 300%-ot is elérő uzsorakamatra pénzt kölcsönözni, hogy a teljesen önkényesen megállapított adókötelezettségeiknek eleget tudjanak tenni. Az adóterhek elől a parasztság jó része a városokba vagy a hegyekbe menekült, s felkelő csapatokba verődve „addig nem látott méretekben rázták meg a Birodalmat az 1598–1610-es években”²⁴. Mindez az odáig nagy tekintéllyel bíró állami fennhatósági rendszert óhatatlanul csorbította. Ugyanakkor a rendszer a magántulajdon megerősödéséhez vezetett, hiszen a falut elhagyók birtokait a pénz és hatalom birtokosai egyszerűen kisajátították, vagy felvásárolták. Ez a folyamat egészen a XIX. századi reformidőszakig tartott, amikor is az 1858-ban életbe lépő új földtörvény úgy szabályozta a birtokviszonyokat²⁵, hogy ezzel a már *de facto* állapot, azaz a Birodalomra kiterjedő túlnyomórészt magántulajdon szentesült, s ezzel a szultáni tulajdon gyakorlatilag eltűnt. A fentieket rendszerbe foglalja a következő táblázat.

---

²⁴ Werner, E.: Die Geburt einer Großmacht. Die Osmanen. Berlin 1966, p. 265

²⁵ Részletezve lásd a Függelékben, Korizmits op.cit. p. 187–191.

1. táblázat: Az oszmán földbirtokrendszer fejlődésének egyes fázisai

1. fázis: a legrégebbi kezdetektől a XV. század utolsó negyedéig	A magántulajdon és a tímárrendszer egymás mellett élése	Főként teljes gazdák
2. fázis: a XV. század utolsó negyedétől a XVI. század közepéig	A tímárrendszer dominánssá válik	Főként teljes gazdák
3. fázis: a XVI. század közepétől a XIX. század húszas évéig	A tímárok fokozatosan eltűnnek. A magántulajdon és a koronabirtokok növekvő jelentőségű	Főként részes bérlők
4. fázis: a XIX. század harmincas éveitől az Oszmán Birodalom fennállásának végéig	A koronabirtok döntő jelentősége a magántulajdon ca. egyharmados, de fokozatosan csökkenő arányával szemben	Főként részes bérlők

V.ö. Matuz *op.cit.* p.81.

Miképpen értékelhető az a folyamat, mely a tulajdonviszonyok ilyen formájú metamorfózisához vezetett? Megállapítható, hogy a korai szakaszban mindenképpen fellelhetők az „ázsiai termelési viszonyok” elemei. Még a XVI. században is erőteljes szimbiózisát találjuk az ázsiai termelési módnak és a feudális elemeknek. Az idők folyamán azonban teret nyernek, és túlnyomókká válnak feudális jellegzetességek. A rendszer folyamatos átalakuláson ment keresztül, fokozatosan erősítve a feudális típusú magántulajdont. Ez a folyamat azonban – éppen a tulajdonviszonyok metamorfózisban gyökerezve – nem segítette elő a termelőerők kibontakozását, és a mezőgazdaság termelékenységének növelésére sem hatott

öszönzően. Ellenkezőleg: az agrárium stagnáláshoz, sőt hanyatlásához vezetett.

Összességében: mindezek a folyamatok egy időbeni fáziseltolódást eredményeztek a korabeli Európával szemben: mialatt Nyugat-Európa a XIV-XV. században a feudalizmus virágkorát élte, addig az Oszmán Birodalom körülményei között csak a XVI. században bontakozott ki a korai feudalizmus, s a termelési viszonyok folyamatos *feudalizálódása* mellett is egészen a Tanzimát periódusig megtartotta az *ázsiai termelési mód* bizonyos elemeit. Ennek ellenére alapvetően az Oszmán Birodalom egy központosított feudális állam jellegzetességeit mutatja. Közvetlenül a Birodalom felbomlása előtt (1913) a feudalizmus klasszikus struktúrája érvényesült: a mezőgazdaságilag hasznosítható földterületek 65%-a a lakosság 5%-át kitevő nagybirtokosok tulajdonát képezte, a fennmaradó hányad a parasztság 87%-a között oszlott meg, míg 13% a földnélküli zsellérek rétegét alkotta.

Az adórendszer

A török adórendszert a múlt századi krónikás így jellemzi:

„Az adók összegét illetően Törökországnak, de adózó tartományainak nem igen lehetne oka panasza. Jóllehet a mezőgazdasági állapotok, a földművelés, „daczára a föld, éghajlat jelességének s a termények sokféleségének, egyáltalán nem áll a kifejllettségnek valamely elfogadható fokán!”²⁶

Korabeli feljegyzések szerint a török állam évi jövedelme hozzávetőlegesen 650-700 millió piaszttert tett ki, ami ca. 66 millió pengő forintnak felelt meg.

Ez az alábbiak szerint oszlott meg:

---

²⁶ Korizmits op.cit. p. 195.

2. táblázat: A török állami évi jövedelmének megoszlása

Adónemek	Millió piaszterben
Dézsma	220
Földadó	200
Fejadó	40
Harmincad	86
Közvetett adók	150
Egyiptom adója	30
Oláhország adója	2
Moldva adója	1
Szerbia adója	2
Összesen	731 millió

A fentiekből kitűnik, hogy az adózó tartományokból származó jövedelem valójában csak egy töredékét teszi ki a török állam bevételeinek. Az adók számos fajtája²⁷ ismeretes az Oszmán Birodalomban. Az ingatlanokat terhelő *tized*, az ingó és ingatlan vagyona kivetett *jövedelemadó*, a kétféle *fejadó*, a kereskedelem magadóztatását szolgáló *harmincad*, a *közvetett adók*, úgymint, *szabadalmak* után fizetendő *járandóság*, *bélyegilleték*, *fogyasztási adó*, *vámok*, *sóaknák díja*, *halászat*, *postai szolgáltatások*.

Általánosan jellemző volt, hogy az adókat természetben szedték, s csak egy kis részét képezték a pénzben behajtott szolgáltatások. Sőt, a XVII. század végétől kezdve az addig éves bérleteket is hosszú lejáratú, sőt élethosszig tartó bérletekké változtatta II. Musztafa 1695-ben kiadott rendelete.

Maga az adóbehajtási rendszer számos visszaélésre, önkényeskedésre teremtett lehetőséget. A pénzügyi, közigazgatási és katonai ha-

---

²⁷ Forrás: Korizmits op.cit. pp.196-198

talom összefonódása korlátlan uralmat biztosított a basáknak. Az egyes adófajtákat ugyanakkor elkülönítve kezelték, s azok megállapítását és behajtását – esetleg többször is – önkényesen hajtották végre.

A krónikás erről így ír:

„De rosszabbak lettek ez állapotok még az örmény-bankárok-nak a bérjóságok árverésébe történt beavatkozásával. Mert miután az 1695-i rendelet értelmében, mely még ma (1860 – B.J.) is szabályozza a bérleteket, a bérlők kötelesek az egész bérösszeget a kincstárnak előre lefizetni, vagy kellő biztosítékot nyújtani; a basák nagyobbik része, hogy vállalkozhasson, az örményekhez kényszerült fordulni pénzért, kik jó haszonért a szükséges összeget előlegezve, őket azután a nép zsarolásában derekasan gyámolították.

Ezen időtől fogva a birodalom a török főhivatalnokok s a bankárok zsarolásának lett gazdaság forrásává, s az adó a bérlők és uzorások közt felmerült többletígérés, uzsora és vetélkedés minden járulékával súlyosbult a népre; mialatt a törvényes jövedelem csak úgy folyt be az állam kincstárába, mint a nagy rablás által nyert zsákmánynak egy mérsékelt része.”

A fentiekből világosan kitűnik, hogyan járult hozzá az adórendszer a birtokviszonyok átalakulásához, és mennyiben vált további visszahúzó erővé abban a folyamatban, ami a mezőgazdaság stagnálásához, illetve általános hanyatlásához vezetett.

A mezőgazdaság állapota, a termelés technikája

Az Oszmán Birodalom földműveseit – mint láttuk – tekintélyes adóterhek sújtották. Az adók túlnyomó részét azonban naturáliákban (természetbeni járadékban) rótták le. Jóllehet, a pénzbeli szolgáltatások lényegesen kisebb részét tették ki az adóterheknek a természetbeni járulékokkal szemben, ennek ellenére a parasztok kénytelenek voltak a saját fogyasztásukon túlmenően piacra is termelni. Így az ázsiai termelési módra jellemző önellátás, a szub-

szisztencia-gazdálkodás nem tekinthető az Oszmán Birodalomban egyedüli uralkodó formának.

Az Oszmán Birodalom keretei között a mezőgazdaság elmara-
dottsága nemcsak a politikai és társadalmi formákban, hanem jó-
részt a technikai színvonal fejletlenségében is gyökerezett. Ha az
Oszmán Birodalom nyugati területeitől eltekintünk, a Birodalom
ázsiai részein a *kara saban*, azaz a faeke és a *çift*, ököriga²⁸ fémje-
lezte a mezőgazdaság technikai szintjét.

Mezőgazdasági gépek ismeretlenek voltak. A cséphadaró al-
kalmazása még XVIII. és XIX. században, sőt a XX. század fordulóján is a legáltalánosabban elterjedt módja volt a gabonaszemek kinyerésének.²⁹ Ismeretlen volt a vetésforgó alkalmazása is. A földet ugarolással pihentették. Átlagban a termőföldek egyharmadát ily módon nem művelték meg. A trágyázást természetes úton, az állati végtermékek biztosították, a Fekete-tenger parti területeinél halakat is felhasználtak trágyaként.

A mezőgazdaság technikai színvonalának fejlesztése csak akkor indult meg – jóllehet szerény mértékben –, amikor a Balkánról és a Kaukázus vidékéről érkező bevándorlók modernizálták a faekét. A vaseke még akkor sem terjedt el igazán, s ennek okait arra lehet visszavezetni, hogy a faeke könnyű, kezelhető, és az ökörfogat húzni tudja anélkül, hogy az állatok gyorsan kimerülnének. Ezzel szemben a vaseke húzásához a lényegesen költségesebb tartású igásló-vontatás a megfelelő. A lótartás viszont nemcsak drága, hanem az igényes takarmányszükséglet miatt külön földigényű. Egy másik lényeges szempont, ami a mezőgazdaság termelékenységét befolyásolta, a föld vízháztartása. A faekével szántott földek felületi megmunkálást nyertek, és a tél folyamán összegyűlt nedvesség-

---

²⁸ Ökörigának nevezett szántó alkalmatosság egy taligához kötött ekéből állt.

²⁹ Ismeretes, hogy a skót Andrew Meikle már 1719-ben megszerkesztette az első cséplőgépet.

get a felületi szántás következtében a föld gyorsan elpárologtatta: a föld termőlépcsége nagymértékben függött az időjárás viszonyosságaitól.

A gépi felszereltséggel szemben a mezőgazdaságban az öntözőrendszerek meglehetősen fejlettek voltak. Miután az iszlám döntően a száraz szubtrópusi területeken terjedt el, a víznek különös jelentőséget tulajdonít, így a város és a mezőgazdaság vízellátását is messzemenően szorgalmazták. A gátak és csatornák építését a *keyes alapítványok* kezdeményezték, működésüket tovább is figyelemmel kísérték, ellenőrizték.

Mint a mezőgazdaság más területein, itt is már a XVII. században a stagnálás, sőt a hanyatlás jelei voltak érezhetőek. A legfőbb ok a nagymérvű falusi elvándorlás és nem utolsósorban, az Anatóliában érzékelhető feszültség a parasztság körében, minek következtében elhanyagolták mindazokat a munkálatokat, melyek az öntözőrendszerek fenntartása szempontjából létfontosságúak voltak. Így az idők folyamán a fontos gátak és csatornák tönkrementek, használhatatlanná váltak. Ezzel ellenétben a Birodalom nyugati részében intenzív öntözőrendszereket használtak, például a gyapottermesztésnél. Fontossá váltak a selyemhernyó szaporításnál – a török kézműipar egyik legfontosabb területének ösztönzésénél is – a selyem előállításánál.

A mezőgazdaság szempontjából rendkívül fontos volt a közlekedési rendszer kiépítése. A levantei kereskedelemhez kapcsolódóan az Oszmán Birodalomban is jól kiépített kereskedelmi utak húzódtak, megfelelő védeltséget biztosítva a kereskedőknek, sőt még a kellemes és biztonságos éjszakai szállásról is gondoskodtak az egymástól egymáshoz járható járőrföldre található karavánszerájok.

A jól járható kereskedelmi útvonalak hálózatát azonban nem egészítette ki a faluhálózat fejlődését megalapozó bekötő utak rendszere, emiatt a települések egymástól elszigetelődtek, sem gazdasági, sem szociális kapcsolat nem állt fenn közöttük. Mindebből

az következett, hogy a főútvonalak, tengerpart menti városok gazdaságában bekövetkezett változások nem jutottak el a belső, rurális térségekig: a vidék stagnálásra ítéltetett. Piaci kapcsolatok Anatóliában, az Örmény magasföldön alig, vagy csak sporadikusan léteztek, és még inkább hiányoztak a Birodalom közel-keleti, észak-afrikai tartományaiban. Így külső behatások sem ösztönöztek az innováció irányába. Valószínűleg a közlekedési útvonal hiányosságaira vezethető vissza, hogy a XIX. század végén hatalmas éhség-hullám söpört végig a Birodalmon, miután az importált élelmiszerek a fővárosból nem jutottak el a vidéki településekhez.

Az első világháborút követően is csak öt főútvonalról van tudomásunk, mindössze 9 711 km hosszúságban. Ezzel szemben fontos szerepet játszott a vasúti forgalom. Az első síneket a Birodalom nyugati részében 1856-ban fektették le az angolok. A vasútépítés azonban nem elsősorban az Oszmán Birodalom, vagy a vidék érdekeit szolgálta, hanem sokkal inkább nyugati érdekek vezérelték, az új piacok megnyitása a nyugati áruk előtt.

Megrekedt ipari fejlődés az Oszmán Birodalomban

Egészen az Indiába vezető tengeri útvonalak felfedezéséig – a XVI. század elejéig –, a kereskedelmi utak jó részének ellenőrzését Európa és Távol-Kelet között az Oszmán Birodalom tartotta fennhatósága alatt, s közvetítő szerepéből adódóan nagyon lényeges bevételi forrásra tett szert.³⁰ A kereskedelmi útvonalak mentén jelentős városok, élénk forgalmú települések fejlődtek ki, amelyek egyúttal fontos kézműipari központokká is váltak. Ezen túlmenően a városok között sajátos „kézműipari munkamegosztás” jött létre. Jól

---

³⁰ Jól járható utakat, hidakat, 30-40 kilométernyi járásra karavánszerájokat építettek, s az őrposztok egyúttal az áthaladó kereskedők biztonságáról is gondoskodtak.

szervezett lokális ipar és kereskedelem képezte a városi lakosság megélhetésének alapját.

A XVI. században gyors, látványos urbanizáció zajlott le. A városok – Isztambul, Edirne, Bursa, Athen, Ankara, Konya, Diyarbakir, Tokat, Monastir – népessége rövid idő alatt megduplázódott. A század végén Isztambul lakosainak számát már mintegy 600 ezerre³¹ teszik, Edirne, Kayseri, Sivas lakossága 100-200 ezer között lehetett. Európai viszonylatban is jelentős népességtömörülések jöttek létre. A főként kézműipart és kereskedelmet űző városok élelmiszer- és alapanyag ellátását a kereskedelmi útvonaltól távolabb fekvő falvak, kis települések biztosították, és így egyre pregnánsabban vált a munkamegosztás a város és a falu között.³²

A XVII. századból származó feljegyzések szerint a kézműveseket és kereskedőket céhek tömörítették, így pl. Isztambulban már mintegy 126 ezer tagot számoló 1 109 céhről van tudomásunk.³³

A XVI. század elejétől kezdődően egészen a XVIII. század végéig – jóllehet a XVIII. században már mutatkoztak a hanyatlás jelei –, az Oszmán Birodalomban virágzott a főként belső piacra termelő kézműipar, s jelentős állami manufaktúrák működtek. Az állami manufaktúrák elsősorban a hadsereget és a hadiflottát látták el fegyverekkel, lőszerrel, egyenruhával és lószerszámmal. Fontos megrendelő volt a Magas Porta is. Az alkalmazott munkamódszerek a technika magas színvonaláról tanúskodnak. Különösen jeleskedtek a hajógyártásban, olyannyira, hogy „1590 és 1616 között még Velence is török hajógyáraktól rendelte meg a hajóit.”³⁴

---

³¹ Isztambul lakosainak számát illetően meglehetősen eltérő adatokat találunk. Más források a 19. sz. közepén is csak félmillióban jelölik meg a lakosságot.

³² Avcioğlu, D.: *Türkiye'nin Düzeni* Dün, Bugün, Yarın. (A török társadalmi berendezkedés tegnap, ma, holnap) Ankara, 1969, p.31.

³³ V.ö. Tankut, H.R. op. cit. p. 12-13.

³⁴ Orhan Tuna: *Durchbruch der Türker zur nationalen Staatswirtschaft*. Philippsburg, 1938, p. 24.

IV. Murad alatt (1609–1640) a Magas Porta a fegyver és sátorponyva gyárok mellett cserzőműhelyeket, fafeldolgozó üzemeket, papírgyárat és hajóépítő dokkokat üzemeltetett. 70 kisebb üvegfüvő üzem, kelmefestő, szövő- és fonóüzem működött, összesen 5 200 alkalmazottat foglalkoztatva. Híressé vált a XVII. század végén létesített ágyúgolyó öntöde. Az állami manufaktúrákból csupán néhány volt hosszú életű, s a XIX. század elején mindössze 2 működő manufaktúráról van tudomásunk, egyik mintegy 1 000 munkást foglalkoztatott, s a hadiflotta számára gyártott kenderkötelet, míg a másik napi 600 gyapjúsapkát készített a hadsereg számára.³⁵

Joggal vetődhet fel a kérdés, hogy milyen tényezők játszottak abban közre, hogy úgy az évszázadokon keresztül virágzó kézműipar, mind pedig az állami manufaktúrák az idők folyamán fokozatosan elsovadtak, s csak a XIX. században történtek kísérletek egy államilag irányított iparosításra. Azonban ez a kísérlet is csődöt mondott, s újra csak a XX. században indult meg a gazdaság tervszerű fejlesztése: egyfajta iparosítás, ipari forradalom nélkül. E sajátos fejlődésben nagy szerepet játszottak a tulajdonviszonyok, melyek alakulása a mezőgazdaság általános hanyatlásához vezetett, elzárva az iparosítás elől azt az utat, amit számos ország gazdasága bejárt: a mezőgazdaságban keletkezett termékefelesleg ösztönözte a társadalmi munkamegosztást, s akkumulációs forrásként szolgált az iparfejlődés számára.

Gazdaság és munkaerő

A késői középkortól kezdődően Európában fokozódó igény jelentkezett a kézműipari termékek és így termelés bővülése iránt. Ezzel szemben az Oszmán Birodalomban (a továbbiakban csak a birodalom magját képező, hozzávetőlegesen a mai Törökország területén

---

³⁵ Kurt Steinhaus: Soziologie der türkischen Revolution. Europäische Verlagsanstalt. Frankfurt am Main, 1969, p. 21.

lejátszódó folyamatokat elemezzük), mint ez a hagyományos társadalmak sajátossága, csupán a fennálló rendszer, fejlettségi szint fenntartására, sőt jószerevel csupán ismétlésére szorítkoztak. Így Európával ellentétben nem mutatkozott felfutó kereslet a nyersanyagok iránt, s így nem is próbáltak új nyersanyag-lelőhelyek után nézni. A hódító hadjáratok sem hasonlíthatók a kolonizációhoz, miután nem került sor a gyarmati jellegű nyersanyag kifosztására.

„A törökök birodalmuk olyannyira eltérő fejlettségű és múltú országait részleteiben sem akarták azonos módszerekkel kormányozni. Berendezkedésükben messzemenően alkalmazkodtak egy-egy terület megörökölt, belső adottságaihoz, határtartományok esetében pedig az őket környező térség hatalmi viszonyaihoz is. Mindenütt megtalálták azt a határt, ameddig az adott ország katonai és politikai biztosítása és optimális gazdasági hasznosítása érdekében az irányítást saját kezükbe kellett venniük: s ez a határ egyben azt jelentette, hogy nagy eltérésekkel a helyi uralkodó osztály is részt kapott a hatalomból és a török uralom tényén belül valamelyest érdekeltté vált kiszolgáltatásában.”³⁶

Így a Birodalomban nem játszódtak le olyan újraelosztási folyamatok, melyek a birodalom központi magja, a török területek számára pótlólagos akkumulációs forrást jelentettek volna.

Eltekintve a hadicélú termelést szolgáló manufaktúráktól, ilyen körülmények között nem volt talaja a manufaktúrák széleskörű elterjedésének, de nem nőtt az igény a munkaerő vagy a munkaerő képzése iránt sem. Jóllehet munkaerő bőven állt rendelkezésre, miután a nagyobb városokban, nagy számban jelentek meg a munkanélküli szegények³⁷, s mintegy „*előproletariátust*”

---

³⁶ Hegyi Klára: Török berendezkedés a meghódított országokban. Világtörténet, 1983/2 pp. 19.

³⁷ A munkanélküli szegények tömeges városi megjelenését a falusi elvándorlás váltotta ki. A XVI. század közepétől ugyanis a „tímár” birtokokon gazdálkodó szpáhik új készpénz-adófajtát vezettek be, ami elviselhetetlen terhet rótt a parasztságra. Ezen túlmenően a hadsereg ellátását szolgáló kötelező élelmiszer

alkotva, jelentős munkaerő-tartalékokat képeztek. A városok azonban kevés munkaalkalmat kínáltak, s az elvándorló szegények foglalkoztatására semminemű központi elképzelés nem volt. Így csupán a templomok körül ödögő, alamizsnára váró tömegek sorait gyarapították.³⁸

A céhes keretekben szerveződött kézműipari termelés is megrekedett a középkor szintjén. A mester és inasai az egész munkafolyamatot elvégezték, gépeket nem alkalmaztak. Sőt a bérmunka is kivételnek számított. A céhek kényszerű szerveződések voltak, szigorúan körülhatárolt monopól funkciókkal. A kézművesek kettős függőségi helyzete – a szigorú céhszabályok és az állami önkény – nemcsak a reáljövedelmük csökkenését eredményezte, hanem egyúttal nem teremtette meg a feltételeit a gépi technikára alapuló hatékonyabb termelésnek sem.³⁹

A Birodalom ugyanakkor komoly likviditási nehézségekkel küzdött. Ennek részben az volt az oka, hogy a XVI. század második felétől kezdődően nagy lendületet vettek az állami erőszakos kisajátítások, vagyonekbobzások, a piaci ár alatti kényszereladások.⁴⁰ Így értelmetlennek látszott a tőkefelhalmozás, s a meglévő

---

felvásárlásokat a piaci árnál alacsonyabban szabták meg, s így a parasztság részére terményeik kötelező értékesítése újabb veszteségforrást jelentett.

³⁸ A VII. században keletkezett iszlám vallás, melynek a török muzulmánok a döntően a szunnita ágához tartoznak, alapvetően 5 fő kötelességet ír elő a hívők számára: hitvallás (nincs más isten Allahon kívül és Mohamed az ő profétája), a napi ötszöri ima elvégzése, a jótékonykodás, a Ramadan havi böjt és a zarándokút Mekkába. Témánk szempontjából a „jótékonykodás” érdemel különleges figyelmet, ugyanis jórészt ezzel magyarázható, hogy a városi munkanélküliség problémájára elegendőnek találtak egyetlen „gyógyírt”, a jótékonykodást.

³⁹ E. Werner – W. Markov: op. cit. p. 132.

⁴⁰ A XVII. század folyamán a Magas Porta a növekvő pénzügyi hiány ellensúlyozására a pénz elértékeltetésének eszközéhez folyamodott, sőt a pénzhamisítástól sem riadt vissza. Így az 1651-ben bevezetett új „akce” (török érme) az aranyfonthoz viszonyított korábbi 160-as aránya 550-re változott. E. Werner – W. Markov op. cit., p. 136.

pénzmennyiséget vagy parazita módon felélték, vagy nemesfémek formájában halmozták fel. A tőkésedés ellen hatott az iszlám is, miután a vallás tanításával összeegyeztethetetlen nemcsak az uzsora, hanem a kamat felszámítása is. Így nem véletlen, hogy az Oszmán Birodalomban a bankszektor csak későn, a XIX. század közepétől kezdett kialakulni. S bár e gátló tényezők ellenére is a tőke antediluvianus, azaz „özönvíz” előtti formája ugyan szórványosan kialakult, de nem lépett túl a saját keretein. A tőkemozgás csupán a föld adás-vételére szorítkozott, termelő beruházásra csak nagyon sporadikusan került sor. Egészében véve hiányzott az Oszmán Birodalomban egy európaival összevethető racionalizmusra építő gazdasági mentalitás, közgondolkodás.

Miután a termelés egyszerű reprodukciója folyt, munkaerő pedig korlátlanul állt rendelkezésre, valójában a gazdaságban nem volt igazán olyan erő, mely a munkafolyamatok racionalizálását, a technikai tökéletesítést ösztönözte volna.

A tudományos érdeklődést, megismerést is az iszlám hatotta át, s így szinte kizárólag csak a szellemtudományokra, a költészetre koncentrált. Mindezt összevetve egyértelműen kitűnik, hogy a birodalom iszlámvallású török alattvalóit valójában nem készítette gazdasági hajtóerő a tőkeakkumulációra, a fejlettebb technika alkalmazására, az iparosodásra. Az oszmán-török társadalom számára ugyanis döntő kihatású volt a történelmileg kialakult és egészen a XX. század elejéig fennálló etnikai alapon szerveződő munkamegosztás. A török etnikumú lakosság ugyanis évszázadokon keresztül – a Kis-Ázsiában létrejött szeldzsuk⁴¹ uralom óta – szinte változatlanul a mezőgazdaságban tevékenykedett és a katonai szolgálatot látta el. A területre bevonuló nomád harcosok egy része ugyan változatlanul katona maradt, egy részük azonban letelepedett, és a harcosok élelmiszerellátásáról gondoskodott.

---

⁴¹ 1078–1307

Így már a XI. századtól kezdődően, majd az Oszmán Birodalom török magjában is folytatódva, az eredeti etnikumú lakosságon belüli társadalmi munkamegosztás döntően csak a földművesség-állattenyésztés, illetve katonáskodás között jött létre, illetve maradt fenn. Kis-Ázsiában ugyanis már a szeldzsuk hódítás korában is ott éltek egyéb etnikumok – görög, zsidó, örmény – látták el a nem-mezőgazdasági és nem militáris funkciókat a társadalomban. Kis-Ázsiában a korai századokban kialakult etnikai és vallási alapon szerveződő munkamegosztás a későbbi századok során nemcsak fennmaradt, hanem ezt egy belső dinamizmus is táplálta. Mialatt a török etnikumú lakosságot a hódítások teljesen lefoglalták, addig a nem török és nem iszlám alattvalókat nem kötelezték katonai szolgálatra, s így konkurencia nélkül nyílt lehetőségük gazdasági pozíciójuk megerősítésére, úgy a kereskedelemben, mint a kézműipar területén. Mindez abba az irányba hatott, hogy a XVI. század közepétől kezdődően egyre pregnánsabbá vált az etnikai alapon szerveződő társadalmi munkamegosztás, mely később, a 1910–1920-as évekre megérelmődött igen kemény etnikai konfliktusok magját hintette el.

A fentiekből ugyanis világossá válik, hogy a tőkeakkumuláció, a Törökországon kívüli világgal folytatott kereskedelem és a pénzügyek szükségszerűen és egyértelműen a nem iszlám-török vallású nemzetiségű társadalmi peremetnikumok, a görögök, keresztény-örmények és a zsidók kezében összpontosultak.

Mindebből következik, hogy az Oszmán Birodalomban nem alakultak ki az iparosítás feltételei. Sőt a Birodalom nem rendelkezett egy elméletileg megalapozott, az európai merkantilizmushoz hasonló kereskedelempolitikával sem. Az állam csak a lefölözés fiskálpolitikai rendszerét ismerte, de semmilyen módon nem ösztönözte sem a kereskedelmet, sem az ipar fejlődését. Így ismeretlen volt a védővám és a behozatali korlátozások fogalma. A beruházás-vagy a kivitel-ösztönzés rendszeréről nem is beszélve. De nem csak a magánkezdeményezésnek nem voltak meg az ösztönzői, az

állami, katonai célú termelést folytató manufaktúrák is fokozatosan elsorvadtak. Jóllehet, formálisan egészen a XIX. század elejéig fennmaradt a manufaktúris termelés – bár csupán két manufaktúra működéséről van tudomásunk –, meglétük egész ideje alatt nem léptek túl a kialakult termelési forma keretein, s így az európai fejlődéstől eltérően, nem váltak a modern nagyipar előfutárává.

A manufaktúris termelés alakulása eltért az európai fejlődés menetétől: oka az Oszmán Birodalom specifikus genezisében, katonai alapon szerveződött gazdasági berendezkedésében rejlik. A manufaktúrák ugyanis állami megrendelésre, kényszermunkát alkalmazva dolgoztak, a hadsereg ellátását biztosították. Így a termékek eleve állami felvásárlásra, azaz monopolizált piacra kerültek, ahol az értékesülést nem a kereslet-kínálat viszonyai befolyásolták, s nem hatottak a piac törvényei sem, melyek ösztönözték volna a termelés növelését, a hatékonyság javítását, egészében a manufaktúrák fejlődését. S az Oszmán Birodalom hanyatlásával, a hadsereg meggyengülésével párhuzamosan, jelentőségük is szükségszerűen csökkent.

A külföldi konkurencia ugyanakkor még a spontán fejlődés csiréit is megölte. Ennek intézményes keretét a történelembe „kapitulációk”⁴² néven bevonult rendszer biztosította.

„Az 1535-ös év mérföldkönek, a Nyugat felé történő nyitás kezdetének számít a Birodalom történetében. Franciaországnak, illetve alattvalóinak nyújtott különleges előnyös elbánás okait keresve valószínűleg a korabeli európai politikai konstelláció a magyarázat. Ismeretes ugyanis, hogy a Habsburg-ház erőkoncentrációja egyértelműen a spanyol trónra irányult, mivel az nyitott utat az amerikai kincsek felé. Ugyanakkor nem akarták feladni keleti birtokaikat sem, mint európai jogfolytonosság alapján–jogán lehettek német-római császárok. Franciaország ezzel szemben XII. Lajos (1498–1515) alatt sorozatos vereségeket szenvedett Itáliában, és a Habsburgok nyugatról és keletről is harapófogóba szorí-

---

⁴² Hakki Keskin: Die Türkei: Vom Osmanischen Reich zum Nationalstaat – Werdegang einer Unterentwicklung. Olle und Wolter, Berlin, 1975, p. 22.

tották. A Habsburgokkal két szembenálló fél így érthető módon kötött szövetséget. A francia kormánnyal aláírt megállapodás alapján ugyanis kereskedők különleges privilégiumokat élveztek a birodalom területén. Sérthetlenségi elv biztosította tevékenységüket, s a francia konzulátus fennhatósága alá tartoztak. Koncessziót kaptak mindennemű áru megkötés nélküli bevitelére, valamint a szárazföldi és vízi utak szintén korlátlan használatára. A bevitt árukat csupán 5% vám terhelte, de ez alól is számos kivételi lehetőséggel lehetett élni. A „kapituláció”-nak nevezett szerződést hamarosan továbbiak is követték. 1580-ban az angolokkal, majd 1612-ben a holland kormánnyal, 1617-ben Ausztriával, 1678-ban Lengyelországgal, 1700-ban Olaszországgal, majd 1737-ben Svédországgal kötöttek kapitulációs szerződést.

Ezzel az Oszmán Birodalomban fokozatosan tért hódított egy olyan joggyakorlat, mely a külföldi kereskedők részére a birodalom alattvalóival szemben különleges előjogokat rendszeresített.

Ez a fejlődés oda vezetett, hogy az Oszmán Birodalom és Európa közötti fejlettségi szintkülönbség fokozatosan tolódt el a Birodalom kárára. A külföldieket ugyanis nem kötötték a szigorú céhszabályok, s nem kellett tartaniuk a török hatóságok önkényétől sem. Az Oszmán Birodalom így fokozatosan vált az európai áruk felvevőpiacává, s nyersanyagforrássá, melyből az európai iparfejlődés táplálkozott.

A kapitulációk adta lehetőségek következtében ugrásszerűen nőtt meg a francia áruk bevitelére a Birodalomba. A XVI. század utolsó harmadában francia kereskedelmi hajók mindennemű korlátozás nélkül hozhatták áruikat. A Földközi-tenger keleti partjaitól egészen a Nílusig, Kis-Ázsia, Szíria- és Egyiptom kikötőibe. Az 1682–1720 közötti periódusra utaló adat szerint ez időszakban 25-szörösére nőtt a francia import és 15 milliárd piaszt ért el. Az olcsó áruk beözönlése versenyképtelenné tette a hazai kézműipart, hiszen előállításuk nemcsak költségesebb volt, hanem a hazai termelőket adók és az állam nagyfokú ellenőrzése, sőt gyakran az önkénye is sújtotta.

Az iparfejlődés további gátló tényezőjének bizonyult a nagyarányú kivitel következtében egyre fokozódó nyersanyaghiány és a meredeken felszökő infláció.

Amerika felfedezését követően nagy mennyiségben áramlott nemesfém Európába. A kapitulációk következtében az Oszmán Birodalom védetlen volt a beáramló nemesfém áradattal szemben és ez hamarosan meredeken felszökő inflációt eredményezett. A kapitulációk ugyanakkor lehetőséget teremtettek a nyersanyagok ellenőrzés nélküli, korlátlan kiszállítására. Így hamarosan komoly hiány mutatkozott gyapjúból, gyapotból, selyemből, fából, rézből, de az élelmiszerellátás is egyre komolyabb gondot okozott.

Mindez azt eredményezte, hogy a kézműipari termelés fenntartása, egyszerű perpetuálása sem vált lehetővé, s így nemcsak bénítólag hatott a termelőerők fejlődésére, hanem évszázadokra behatárolta az iparfejlesztés lehetőségeit az Oszmán Birodalomban.

A kapitulációk közül a későbbiek során a leglényegesebbnek bizonyult az angol, francia és a holland kormányral kötött megállapodás. Így az angol Levant Company – a franciák nagyfokú ellenállása ellenére – igen rövid idő alatt már kereskedelmi ellenőrzése alatt tartotta az egész Földközi-tenger térségét. Sőt Franciaországra alkalmazott 5%-kal szemben csupán 3%-os vámtétel terhelte az angol árukat.⁴³

A gyors infláció és árdrágulás tovább rontotta a török áruk versenyképességét, jóllehet amúgy is nehezen birkóztak meg az olcsó európai áruk versenyével. Mindezek következtében az Oszmán Birodalom területén nem volt meg a török etnikum számára a tőkeképződés feltételei, és így nem is tudott egy korai kapitalista nemzeti vállalkozói réteg kialakulni.

---

⁴³ Berkes, N.: *Türkiye İktisadi Tarihi. (Törökország gazdaságtörténete)* Isztambul, 1969, 2. köt., pp. 304–308.

Migráció – az Oszmán Birodalom népességi politikája

A XIX. század elején az Oszmán Birodalom súlyos népesedési gondokkal küzdött. Hatalmas termékeny területek maradtak műveletlenül, és a fennálló földbérleti rendszer messzemenően sem ösztönözte további földterületek művelés alá vonását. Az ország alapvetően katonai berendezkedésre épített politikája sem kedvezett a földművelés fejlődésének. S mialatt a mezőgazdaság fellendülése elé számos akadály tornyosult, addig gyors ütemben nőtt a török nyersanyagok iránti nyugati kereslet. A mezőgazdaság fejlesztésére pedig óhatatlan szükség volt, miután az 1853–1856-os krími háború tovább növelte a mezőgazdasági termékek iránti külföldi keresletet.⁴⁴

Mindez arra a felismerésre vezette a Magas Portát, hogy a mezőgazdaság fejlesztése elengedhetetlenül szükséges, ennek azonban előfeltétele a népesség számbeli gyarapítása. A nagyszámú népesség ugyanakkor hathatósabb védelmet is biztosít egy esetleges külső behatolással, támadással szemben, hiszen a XIX. századra már igen meggyengült a korábban félelmetes török hadsereg. Így a török kormány a bevándorló származásától független, szabad letelepedést hirdetett meg az országba.

1857-ben a Tanzimát keretében a migrációra és a letelepedésre vonatkozó dekrétumot jelentetett meg, melyet a Szultán hagyott jóvá. A nyilatkozat szerint a Birodalom mindenki számára nyitva áll, aki felesküszik a szultán iránti hűségre és betartja az ország törvényeit. A rendelet ugyanakkor a birodalom egyéb alattvalóihoz hasonló jogokat biztosított a bevándorlók számára, beleértve a sza-

---

⁴⁴ Mindehhez járult még az a tény is, hogy az 1718-ban Ausztria és Oroszország között megkötött békeszerződés értelmében mindkét ország szabadon vásárolhatott és eladhatott az Oszmán Birodalom területéről származó mezőgazdasági termékeket. Az 1829-ben megkötött Edirne-i béke ugyanakkor feloldotta Moldáviát és Oláhországot a Magas Porta számára kötelező mezőgazdasági terménybeadás alól.

bad vallásgyakorlatot is.⁴⁵ A bevándorlási felhívást tartalmazó dekretumot szinte valamennyi európai napilapban közzétették, s hamarosan élénk visszhangot váltott ki.

A bevándorlás lehetősége Európa szerte olyannyira népszerűnek bizonyult, hogy Ali pasa, az akkori külügyminiszter 1857-ben utasította nagyköveteit Londonban, Párizsban, Bécsben, Szentpéterváron, Madridban, Hágában, Berlinben, Brüsszelben, Turinban, Nápolyban Livornóban és Korfun, hogy készíttessék a bevándorlási engedélyek kiadását, ugyanis a nem várt bevándorlási hullám komoly adminisztratív feladatok elé állította a hatóságokat. Feltehetően a kor egyik legliberálisabb bevándorlási politikájáról tett tanúbizonyságot a török kormány, amikor is New York-i konzulján keresztül érkező megkeresésre így foglalt állást: „kormány nem tesz különbséget bőr szín szerint...”.

A bevándorlást ösztönző politika, de számos más tényező, az európai konstelláció, valamint Oroszország nemzetiségi politikája következtében nagyarányú bevándorlás kezdődött elsősorban az európai területek irányába, de igen jelentős volt az Ázsiában letelepedni kívánók száma is. A legjelentősebb szláv migráció Bulgáriából indult meg.

Számukat illetően a történészek állásfoglalása megoszlik. Óvatosan „több ezerről” írnak.⁴⁶ Számbelileg a legjelentősebb migrációt a krimi tatárok és az észak-kaukázusi cserkeszek jelentették. 1783–1922 között mintegy 1 800 000 tatár bevándorlóról van tudomásunk, míg a cserkesz migrációt félmillióra teszik a történészek. A Kaukázusból jövő egyéb bevándorlók számát összesen mintegy 2 millióban jelölik meg az 1859–1879-es időszakban. A kaukázusi területeket elhagyók– túlnyomórészt cserkeszek– közül azonban a mostoha körülmények miatt, csak háromnegyed részük érte el úti célját.

---

⁴⁵ A bevándorlók hat éven át adómentességet élveztek, nem kötelezték őket katonai szolgálatra, megélhetésük biztosítására térítésmentesen kincstári birtokot jutattak számukra, a kapott földet húsz évig nem lehetett eladni.

⁴⁶ Kemal Karpath o. p. cit. 398.

Számbelileg kisebb jelentőségű a Thrákiából, Macedóniából, Boszniából, a jelenlegi Albánia területéről bevándorló bosnyákok, pomákok, szkipetárok beköltözése Törökország európai, illetve ázsiai területeire. Kisebb népcsoportok – 2 000 svájci, 300 ír család, francia és német közösségek, zsidó családok – kértek letelepedési engedélyt a Magas Portától.

A nagyarányú bevándorlás eredményeképpen az alábbi kép bontakozik ki a múlt században a Birodalom lakosságáról.

3. táblázat: Az Oszmán Birodalom lakosságának földrajzi (Rumélia⁴⁷, Ázsia) és vallási megoszlása

Területek	A lakosság száma (1 000 főben)			
	1820	1840	1870	1890
<i>Rumélia – Isztambul</i>				
Összlakosság	10 200	15 500	10 200	16 300
Muzulmánok	32	36	43	47,5
<i>Ázsia</i>				
Összlakosság	11 100	–	16 500	16 000
Muzulmánok	80-90	–	80-90	87,5
<i>Összesen</i>				
Összlakosság	21 300	–	26 700	22 300
Muzulmánok	59,6	–	68,0	76,2

(Forrás: Kemal Karpath: Population Movements. in.: Contributions a l'histoire économique et sociale de l'Empire Ottoman. Editions Peters, Leuven, 1983, p. 413)

---

⁴⁷ Az Oszmán Birodalom európai területei.

A különböző nemzetiségű bevándorlók más-más módon illeszkedtek be az új hazájuknak választott ország gazdasági életébe.

A Krímből érkezők nyelve az anatóliai törökhöz közelálló dialektus, tradícióik, szokásaik is hasonlóak a törökökéhez. Asszimilálódásuk gyors folyamatnak bizonyult, úgy a kisebb csoportot alkotó nemesség, mint a túlnyomó többséget alkotó földművesek esetében. Jelentős számban érkeztek velük kereskedők, akik hamarosan számottevően gyarapították a kialakulóban lévő török-muzulmán, vállalkozói-kereskedői réteget.

A krími tatár földművesek egy része a Fekete-tenger partján tudott letelepedni s ott intenzív gyümölcs- és zöldségkultúrák termesztésével foglalkoztak, míg másik csoportjuk Anatólia belseje felé, s az ország észak-keleti területei felé vándorolt, s letelepedve szántóföldi növényeket, gabonaféléket termesztett. A magas kultúrájú gabonatermesztés a bevándorlók tevékenysége nyomán bontakozott ki Anatóliában, de állattenyésztéssel és erdőgazdálkodással is foglalkoztak. Az ország kenyérkosarát jelentő Eskişehir-Ankara-Konya háromszög gabonatermő területté alakítása szinte teljes egészében a bevándorló tatárok érdeme.

A gazdag, sok esetben nemesi származású tatárok egy részének sikerült pénzzé, arannyá tenni javaikat, mielőtt elhagyták szülőföldjüket, s gazdagon érkeztek meg Anatóliába, ahol vagyonuk segítségével hamarosan bekapcsolódtak a kereskedelmi életbe, sőt egyes területeken komoly szerephez is jutottak. Így virágzó üzletházakat hoztak létre Isztambulban, Izmirben, Balıkesırben, Bursa-ban, Ankarában, Konyaban, Eskişehirben és még számos más területen is, ahol letelepedtek. A bevándorlók e rétege hamarosan a XIX. század második felében kialakulóban lévő muzulmán középosztály igen jelentős és tőkeerős szegmensét képezte.

A Balkánról jövő bevándorlók között földbirtokosokat, korábbi katonatiszteket, a muzulmán felső réteg tagjait találjuk meg jelentős számban. Vagyonuk értékesítéséből származó tőkéjüket a Biro-

dalom gazdaságába fektették be, s hamarosan beolvadtak a török felső rétegbe és ezzel igen jelentős impulzust adtak a kialakulóban lévő muzulmán kereskedő-vállalkozói réteg megerősödésének.

A Balkánról érkező vagyontalan bevándorlók jó része az anatóliai vasútépítkezéseken kapott munkát, más részük – a szerencsésebbek – Bursa, Balikesir, Bandirma és az Égei-tenger partvidékén, valamint Anatólia termékeny földjeiből részesültek, míg a rosszabb csillagzat alatt születetteknek csupán a sovány és kevésbé termékeny közép- vagy belső-anatóliai föld jutott. Így a földművelő bevándorlók között hamarosan erőteljes szociális differenciálódás indult meg.

A migráció társadalmi-gazdasági hatásai

Az Oszmán Birodalom sikeres bevándorlási politikájának eredményeképpen a lakosság nemcsak számszerűen gyarapodott, s az iszlám hívők részaránya növekedett, hanem a gyors asszimilációs folyamat során megváltozott a Birodalom szociális struktúrája, s ezzel jelentősen járult hozzá egy olyan transzformálódás, modernizálódás kezdetéhez, melyek a XX. század elején kulminálódtak és hozták létre az Első Török Köztársaságot. A változatos többitnikumú, vallású birodalom területileg zsugorodott, etnikailag-vallásilag azonban mégis az egységesülés irányába mozdult el, s ezzel közvetve készítette elő a XX. századi modernizációs folyamatokat.

A bevándorlók tevékenysége során stabilizálódott a termelés, elsősorban az agrárágazatban, az urbanizálódás jelentős impulzusokat kapott. Olyannyira, hogy csupán Isztambul lakossága az 1850-es évi ötszázezerről egy millióra gyarapodott a század végére, s a számbeli gyarapodással párhuzamosan a korábbi hozzávetőlegesen egyenlő arányban megosztott muzulmán–nemmuzulmán városban egyértelművé vált a muzulmánok dominanciája.

A migráció jelentős szociális-kulturális hatást is gyakorolt a Birodalomban élő lakosságra. A bevándorlók között ugyanis jelentős

számban akadtak nemesek, évszázados hagyományokra visszatekintő családok leszármazottai, akik vezető szerepet játszottak a Krímben, a Kaukázusban és a Balkánon.

A bevándorlók vagyonukon kívül olykor más, magasabb szintű kultúrát is hoztak magukkal, de nem utolsó sorban egy bizonyos nemesi öntudatot, ami a kialakuló közép-felső-polgári réteg ideológiájának megteremtését erősítette.

Korai modernizációs kísérlet – a Tanzimat ⁴⁸ periódus

zignifikáns modernizációs törekvésekre az Oszmán Birodalomban csak a XIX. század elején, III. Szelim (1789–1807) és II. Mahmut (1808–1839) uralkodása alatt került sor. Nevükhöz fűződik az újjászervezések időszaka, a Tanzimat néven ismertté vált reformtörekvések sora. Az első reformok hajtómotorja Mahmud külügyminisztere, Musztafa Resid, aki éppen Londonban keresett segítséget Mohamed Ali⁴⁹ ellen, amikor Abdulmedzsid – az időközben elhunyt Mahmud fia – trónra lépett.

A britek és Resid tanácsa alapján az új szultán 1839-ben kibocsátotta a „Gülhane-parki nemes leirat, hatt-i şerif” néven ismert

---

⁴⁸ Az 1839-ben kezdődő politikai-gazdasági reformsorozati időszak összefoglaló elnevezése.

⁴⁹ A XIX. század elején Mohamed Ali erőteljes iparosítási programot kezdeményezett az autonóm provincia státuszt élvező Egyiptomban. A belső piac feletti teljes ellenőrzést valósította meg, így hamarosan Egyiptomban a lakosság és a hadsereg ellátását hazai termékek biztosították, s 1830-ban már üttőképesebb hadsereggel rendelkezett mint a Magas Posta. 1841-ben európai diplomáciai és katonai nyomásra, valamint az 1838-as Angol-török Kereskedelmi megállapodás értelmében korlátozták a monopolisztikus védővámrendszert, majd 1841-ben szultáni fermán rendelkezett az egyiptomi hadsereg 80%-os csökkentéséről. A hadsereg ellátásának biztosítására termelő manufaktúrák így fokozatosan elsorvadtak. Az Oszmán Birodalomban ezzel szemben az európai nagyhatalmak a teljes export-import forgalmat és szinte minden korábbi állami monopóliumot ellenőrzésük alatt tartottak. Érdeklük azonban a status quo fenntartása volt, s ehhez egy katonailag erős Oszmán Birodalomra, de egy gyenge Egyiptomra volt szükség. Így a Birodalomban nem kényszerítették ki a hadsereg létszámának csökkentését, sőt támogatták korszerűsítését. Charles Issawi: Egypt since 1800: A Study in Lopsided Development. Journal of Economic History, XXI., 1961, pp. 1–25.

kiáltványt. A szultáni irat új intézmények felállítását helyezte kilátásba, rendelkezett alattvalóinak jogi védelméről, az adók méltányos kivetésének és beszedésének biztosításáról, továbbá az adóbérlés, a korrupció és protekcionizmus megszüntetéséről.

De hogyan teljesülhettek mindezen ígéretek? Residet fiatal és tehetséges tisztviselők vették körül, akik hittek abban, hogy a Birodalom liberális reformokkal megmenthető. Az oszmán közéletet szinte minden vonatkozásban átformálták. Állami iskolahálózatot hoztak létre a kormánytisztviselők oktatására: átszervezték a tartományokat, minden kormányzót konkrét feladatokkal és tanácsadó testülettel láttak el. Az út és csatornahálózat bővítése mellett vasútvonalak is épültek, modern pénzügyi rendszert vezettek be, kincstári kötvényekkel és decimális váltópénzzel.

Az Oszmán Birodalom bár lépéseket tett a modernizáció útján, a területi integritása feletti érdekellentétek az 1853–1956-os krími háborúban ütköztek össze, az oszmánok csak angol-francia segítséggel győztek az oroszokon, de ennek a támogatásnak az ára az 1856-ban kiadott második kiáltvány, a birodalmi leirat, a hatt-i humajun lett.

A leirat lényege, hogy valamennyi oszmán alattvaló törvény előtt egyenlő. Ez forradalmi újdonságot jelentett, de a liberális eszmék megosztották a társadalmat, hiszen a muzulmánok legtöbbször sértette a saria alapelveivel ellenkező döntés, miszerint a keresztények és zsidók ugyanolyan társadalmi rangot élvezzenek, mint ők. A vallási vezetők féltek, hogy elvesztik autonómiájukat, az elégedetlen keresztények viszont nem elégedtek meg a reformokkal és tovább lázongtak, de most már a konzervatív muzulmánok is háborogtak.⁵⁰

---

⁵⁰ Bővebben lásd: Arthur Goldschmidt: A Közel-Kelet rövid története. Maece-nas történelemkönyvek, 1997, pp.182.

A Tanzimat nem hozhatott teljes sikert, jóllehet elengedhetetlen lépésnek tűnt, hiszen a Magas Portára *kettős nyomás és kihívás* nehezedett. A fokozódó *belső* elégedetlenség már 1730-ban a hadsereg elit osztagát képező janicsár-lázadásba torkollott, s ez a katonaság sürgős átszervezését, modernizálását kényszerítette ki. Az Oszmán Birodalomnak – hogy egyáltalán fennmaradhasson – feltétlenül végre kellett hajtani a közigazgatási rendszer és a hadügy átszervezését. Mielőtt azonban az említettek átalakítására sor került volna, számos más reformot kellett megvalósítani. Ezek közül kétségkívül legfontosabb volt a „*tímár*”-rendszer megszüntetése, amit természetesen elsősorban katonai szükségszerűség indokolt.

A szpáhi hadsereg, melynek ellátását döntően a javadalombirtok-rendszer szolgálta, a XVI. század végétől kezdve – mint erről már szó volt – egyre inkább jelentőségét veszítette a központi, valamint helyi eszközökből fenntartott zsoldos csapatokkal szemben. Ettől kezdve egyre több tímárt vont vissza a pénzügyi igazgatás, és azokat adóberleti intézmény keretében hasznosította. Ennek ellenére a XIX. század kezdetén, különösen Anatóliában még számos javadalombirtok létezett. E javadalombirtokok közül jó néhányat már III. Szelim korában kisajátítottak. A tímárnak mint intézménynek hivatalos megszüntetésére azonban csak 1831-ben, a katonai reformok megalapozása érdekében került sor.⁵¹

Külső kihívást jelentett az Egyiptomban lezajlott eredményesnek induló, endogén forrásokból táplálkozó modernizálási kísérlet. Ez arra készítette a Magas Portát, hogy hasonló ipar- és kereskedelemfejlesztési ösztönzéssel próbálkozzék.

---

⁵¹ V.ö. Matuz o.c.p.177

***A reformtörekvések kudarca
– az Oszmán Birodalom félgymarmattá süllyed***

A modernizációs törekvések mindenekelőtt a hadsereg korszerűsítésének igényeként jelentek meg. Tovagyűrűző hatásánál fogva azonban mesterségesen ösztönzött iparfejlődést is indukált. A felülről, testületi-állami – elvértve – céh-szintről irányított modernizáció ugyanakkor szinte kizárta az egyéni vállalkozói kezdeményezésen alapuló tőkeképződést, ipar- és kereskedelemfejlesztést.

Az 1838-ban az angolokkal megkötött kereskedelmi egyezmény is elsősorban politikai célokat szolgált, s nem számolt azzal, hogy az olcsó európai áruk beözönlése végleg megpecsételi a török házi- és manufaktúraipar sorsát, s így az állami kezdeményezésen alapuló iparfejlődés is kudarca ítéltetett.

Az alábbi számok érzékletesen mutatják be az angol export ug-rásszerű bővülését. Összehasonlításképpen álljon itt az Oroszországba bevitt angol áruk mennyiségi növekedése.

4. táblázat: Angliából származó import £-ban

Év	Törökország-Görögország	Oroszország
1827	2 500 000	7 500 000
1845	11 050 000	10 750 000
1849	12 000 000	7 500 000

(*Forrás:* Puryear, J. V.: International Economics and Diplomacy in the Near East. Stanford University Press, New York, 1935, p.127)

Becslések szerint⁵² 1840–1873 között a Birodalomba irányuló külföldi bevitel 2,8-szeresére nőtt és ezzel 22,3 millió török lírát tett ki, mialatt az Európába irányuló török export 5,8 millióról 16,4

---

⁵² Cahrls Issawi op. cit., p. 80.

millióra bővült. A számok mögött a törökök számára igen előnytelen árustruktúra húzódik meg. A Birodalomba irányuló áruk ugyanis lényegesen magasabb feldolgozási szintet képviseltek – kész pamut- és gyapjúárúk, vas- és fémárúk –, míg a török export gabonából, festékanyagokból, gyapot és selyemáruból állt.

Mindezt érzékletesen mutatja be a következő táblázat.

5. táblázat: Textilárúk külkereskedelme

Év/5 éves átlagok	Export		Import	
	Gyapot	Selyem	Gyapjú	Textil készáru
	1 000 török arany fontban		1 000 török arany fontban	
1878	344	541	447	5147
1881/1885	484	944	956	4877
1886/1890	447	1289	1134	4909
1896/1900?	373	2174	1285	3746
1905/1910	690	2448	1186	7997
1913	1206	1981	1433	9490

(Forrás: Hakki Keskin, op. cit. 42)

A török áruk versenyképességét a magas, 12%-os kiviteli vám is rontotta, míg az importárúkra kiszabott vámtétel csupán 5% volt (1838).⁵³

1863–1865 között a Magas Porta Ipari Fejlesztési Kérdéseket Vizsgáló Bizottságot nevezett ki. Felmérésük alapján riasztó kép alakult ki az egykor virágzó háziipar és manufaktúrák elsorvadásáról.

⁵³ Steinhaus, Kurt: Soziologie der türkischen Revolution Europäische Verlagsanstalt. Frankfurt am Main, 1969, p. 47.

„A számok: Üsküdarban és Bursában a felmérést megelőző 40 év alatt a 3 160 szövőszékből már csak 37 működött, a selyemgyártásáról híres Bursában a korábbi 1 000 selyem szövőszékből 75 maradt. A textilipar legfontosabb központjaiban, Aleppóban, Antepben, Marasba és Urfában működő 9 000 szövőszék száma 2 500-ra esett vissza. A szövőipar a legmagasabb fejlettséget Damaszkuszban érte el. Az ottani 20 000 szövőszékből mindössze 4 200 maradt. A selyemszövés egészében egy tízedére esett vissza. A Mudurnusban működő, korábban exportra is termelő 1 000 géppel felszerelt tügyár csődbe ment. Vas- és acélfeldolgozó üzemek sorozatosan zárták be kapuikat, miután nem tudták a külföldi konkurenciával felvenni a versenyt”⁵⁴

Következésképpen sorban egymás után bomlottak fel a céhek, bár a céhrendszer formális eltörléséről csak 1913-ban hoztak törvényt.⁵⁵ Állami kezdeményezésre ugyanakkor számos állami manufaktúra létesült.

A Tanzimat első éveiben a beruházások relatív nagy volumenűnek bizonyultak, számos iparágra terjedtek ki, s ugyanakkor a tervezésnél a hazai nyersanyagbázisra épültek. Ilyen méretű iparosításra eddig nem volt példa az Oszmán Birodalom történetében, s minden bizonnyal megcsillantotta az ipari forradalom lehetőségének a reményét.

A beruházások földrajzi központja Isztambul nyugati kerületei voltak, az 1842-ben lefektetett tervek szerint itt ipari park címen egy jelentős agrár-ipari komplexumnak kellett létesülnie. Zeytinburnu közelében feldolgozóipari központot hoztak létre, termelési palettájukhoz tartoztak: vascsövek, acélsínek, ekék, fűrők, kengyelvasak, zárok, dárdagegyek, ágyuk, kardok, borotvák, kovácsoltvas termékek. Egyik üzemegység méterárut és pamut zoknikat

---

⁵⁴ Hakki Keskin op. cit. pp. 27–28.

⁵⁵ Osman Okyar: A new look at the problem of economic growth in the Ottoman empire (1800–1914). *The Journal of European Economic History*, 1987, 16/1, p. 16.

gyártott. A feldolgozóipari együtteshez tartozott egy második, Bakirköyben felállított egység, fonó- és szövőrészlege kalikót (finomabb, gyakran nyomott mintás vászonkötésű pamutszövet) gyártott, kovácsoltvas termékeket állított elő, hajógyári részlegében kis gőzhajókat építettek. Ambiciózus beruházásokkal Yesilköy közelében francia mintára hatalmas kiterjedésű faiskolát létesítettek. Küçük Çekmeceben puskaporgyárat alapítottak. Az Izmit közelében épült gyáregységekben készült gyapjuszövet hamarosan vetekedett az Európában gyártott legjobb minőségű szövettel. Az alapanyagot a Bursa mellett létesített 15 000 jószágot számláló merinó farm szolgáltatta.

Számos újonnan létesített manufaktúra, gyár, üzem működését külföldről beszerezett gépek biztosították, s nagyszámú külföldi tanácsadót, mérnököt, előmunkást szerződtettek a török munkások betanítására, a gyártási folyamatok beindítására, ellenőrzésére. Az ambiciózus iparosítási program azonban félúton megrekedt, sőt szinte ominózus⁵⁶ körülmények között a meglévő beruházások is sorra tönkre mentek. A beruházásokra fordítható összegek ugyanakkor fokozatosan elapadtak.

A krími háborút követően áramlottak be az országba ugyanis az első kölcsönök, és ezzel az Oszmán Birodalom megindult a rohamos eladósodás felé. S miután a kamattörlesztések egyre nehezebb feladatot róttak az államháztartásra, fokozatosan került függő viszonyba a hitelező pénzintézetektől, illetve kormányaiktól, s süllyedt le az európai nagyhatalmak félgyaratának szintjé-

---

⁵⁶ A Küçük Çekmece-ben lévő löporgyár leégett. A bursai selyemfonót földrengés pusztította el. Az Isztambul melletti gyapotültetvények gyapotmagtalanítóberendezés hiányában nem tudtak megfelelő minőséget termelni, s csődbe mentek. A faiskola szárazság következtében kipusztult. A merinó állomány alultápláltság, fertőzöttség következtében kimúlt. Clark C. Edward: *The Ottoman Industrial Revolution*. Middle East Studies 5., 1974, p. 73.

re.⁵⁷ Így kényszerűen feladta a nagy reményekkel kecsegtető iparosítási programját.

A modernizáció előfeltétele: az infrastruktúra megteremtése

Közúti hálózat versus vasúti szállítás

A szárazföldi úthálózat kialakulását, fejlődését vizsgálva legcélszerűbbnek tűnik a közúti rendszer és a vasúti szállítás fejlődését szembeállítva, a két közlekedési formát a maga komplementaritásában vizsgálni.

Figyelemreméltó jelenség ugyanis, hogy míg a vasútépítés előnyösen hatott az úthálózat kialakulására, bővülésére, s ezzel jelentősen járult hozzá egy viszonylag kiépített úthálózat létrejöttéhez, addig a vasúti szállítás – leszámítva a mezőgazdasági és ipari áruszállítást – fokozatosan veszített a jelentőségéből. A közúti és vasúti szállítás „konkurenciája” során a gördülő szállítás egyre előnytelenebbé vált, s ez a fejlődés – s mint ezt később látni fogjuk – számos szárnyvonal bezárásához, üzemem kívül helyezéséhez vezetett, illetve a vonalak szükséges meghosszabbítására nem került sor, helyette számos ponton a vasútvonalak meghosszabbítását közutakkal helyettesíttek.

A vasútépítés megindulása előtt a jelenlegi Törökország területén valóban nem beszélhetünk tényleges közúti hálózatról. Egészen a XIX. század közepéig, a hosszú évszázados hagyományoknak megfelelően a szállítást áru- és személyszállító karavánok végezték. A karavánok áthaladásához ugyanakkor nem volt szükség szilárd burkolatú utak kiépítésére. Szükség volt ezzel szemben a hosszú karavánutak mentén pihenőkre, szállásokra. Így az akkori igé-

---

⁵⁷ 1854-től kezdődően vett fel a Magas Porta külföldi kölcsönöket, s mintegy húsz év leforgása alatt a külső adósság 238 773 000 lírára rúgott. 1874-ben a kamattörlesztések már az állami bevételek 80%-át tették ki. Hakki Keskin op. cit., p. 30.

nyeknek megfelelően 30-40 kilométerenként jól felszerelt karaván-szerájok álltak az utasok rendelkezésére. Az áruforgalom még a XIX. században sem volt igazán jelentős, így az áruszállító karavánok feladata is többnyire csak közepes távú utakra terjedt ki.⁵⁸ A korabeli krónikás erről így ír. „Nincsenek az országban használható utak. Stambulban létem alatt láttam, hogy még a főváros legközelebb környezetéből is lovakon, öszvéreken és számaron hordják jobbadán a követ, a fát, s az élelmiszereket a piacra, természetesen azért, mert az úttalan hazában a szekéren való szállítás nem gyakorolható.”⁵⁹

A karavánok áthaladási útvonala Anatólián keresztül vezetett, a tartományokból szállítva árut a fővárosba, Isztambulba. A nyugat felé irányuló kereskedelmi útvonalak is Isztambulon haladtak át, és a főváros egyúttal az orientális-okcidentális kereskedelmi központ szerepét is betöltötte.

Jóllehet az állam – éppen az Oszmán Birodalom militáris berendezkedéséből adódóan – erősen érdekelt volt abban, hogy jó minőségű hadiutak, felvonulási területek, csapatmozgatásra alkalmas közutak álljanak a hadsereg rendelkezésre, a szükséges anyagi eszközök előteremtésére azonban nem volt mód. Sőt az Oszmán Birodalom hanyatlásával párhuzamosan szűkültek be a források, s így az úthálózat a XVIII. század derekán még a középkorban kialakult állapotot tükrözte: távolsági karavánutakból állott. Néhány híd és nehezen megközelíthető szakaszon kialakított átjárók úgyszintén a középkorból származtak, sőt a Tigrisen lévő hidat Diyarbakirnál vagy az Adanánál lévő Seyhan hidat még a római időkben építették.⁶⁰

---

⁵⁸ Miután a XIX. századra vonatkozó statisztikai adatok nem állnak rendelkezésre, így a témára utaló számok csupán becslést jellegűek. Közepes távon feltehetően a tartományok közötti, illetve az onnan Isztambulba vezető út értendő.

⁵⁹ Korizmics op. cit. 202

⁶⁰ Willi Eggeling – Gert Ritter: Türkische Binnenverkehrsnetze. Studienverlag Brockmeyer. Bochum, 1979.p.4.

Az úthálózat kiépítésének igénye csupán a XIX. század második felében, a vasútépítés kapcsán, annak elősegítésére jelent meg. A Balkánról áramló muhacirok⁶¹ is az országban addig ismeretlen nehéz építésű lóvontatású kocsikkal érkeztek, melyek a hagyományos karavánutakon nem tudtak közlekedni. A Magas Porta 1869-ben kiadott rendelkezései az úthálózat hiányosságainak felismerését tükrözik. E szerint minden alattvaló köteles évi 4 napot ingyen útépitésen dolgozni. Sőt, 1895-ben útépitési adó kivetéséről rendelkeztek, valamint ugyancsak elrendelték az állati erővel vontatott járművek kitiltását is.⁶²

A Török Köztársaság kikiáltásakor, 1923-ban, az ország területén mindössze 18 335 km-t tett ki az utak hosszúsága, ebből azonban egyetlen kilométer sem volt aszfaltozott.

A Bagdad-vasút a külföldi tőke trójai falova

A törökországi vasútépítést – különösen a bagdadi vasútépítést – az ország történetében szinte páratlan politikai csatározások, nagyhatalmi rivalizálás előzte meg.

A vasútépítés kezdetei a XIX. század derekára nyúlnak vissza. Ekkor, egészen pontosan 1856-ban, angol segítséggel került sor az Izmir–Aydin szakasz megépítésére azzal a céllal, hogy az Izmirtől a kontinens belseje felé elterülő mezőgazdasági területekről előnyösen lehessen a termékeket az izmiri kikötőbe szállítani, majd onnan vízi úton Európa felé irányítani. Az Izmir–Aydin szakasz a mai napig is elsősorban a mezőgazdasági termények szállítását látja el, személyszállítás szempontjából jelentéktelen. 1889-ig a vonalat Dinarig tovább bővítették, s egyúttal Északkelet-Törökországban, Kars irányába összekapcsolták az orosz vasúthálózattal. Nyu-

---

⁶¹ A Balkánról bevándorlók megjelölésére használt kifejezés.

⁶² Willi Eggling: *Türkei: Land, Volk, Wirtschaft in Stichworten*. Hirt's Stichwortsbücher, Ferdinand Hirt Verlag, Wien, 1978

gati irányba ugyanakkor elkészült az Isztambul–Belgrád vonal utolsó szakasza, és ezzel kiépült a nyugat felé irányuló összeköttetés.

A török vasútépítés történetében kiemelkedő politikai jelentőséggel bírt a Bagdad-vasútvonal megépítése. A vasútépítés valódi célja ugyanis sokkal inkább stratégiai-politikai-geopolitikai, mint valós gazdasági érdek – egy ország gazdaságának, az infrastruktúrális háttérének a megteremtésére irányult. A Bagdad vonal megépítésével ugyanis Közép- és Délkelet-Európa és Mezopotámia, a Perzsa-öböl és később Elő-India közötti összeköttetés megteremtése volt a cél. A vasútvonal kiépítése elsősorban Nagy-Britannia, Franciaország és Németország érdekében állt, s sokkal kevésbé vette figyelembe a török gazdaság tényleges igényeit. Jóllehet a nagyhatalmak mindegyike érdekelt volt az összeköttetés megteremtésében, érdekeik azonban eltérőek voltak. Így Nagy-Britannia az Indiába vezető biztos szárazföldi út reményében szorgalmazta a vonal kiépítését, míg Németországot az Oszmán Birodalommal kiépítendő intenzívebb gazdasági kapcsolatok vezérelték.

A nagyhatalmak közötti politikai harc látszólag 1872-ben dőlt el, amikor is Wilhelm von Pressel, osztrák vállalkozónak sikerült megkapnia az első megbízatást. A tervek szerint az útvonal Isztambul–Hayderpasa⁶³–Ankara–Sivas–Moszul–Bagdad–Baszra szakaszokat foglalta magába, a szárnyvonalak pedig a Földközi-tengerhez, illetve a Fekete-tengerhez vezettek.

Azzal, hogy az építés kezdetét vette, a hatalmi harcok nem csitulak, sőt Oroszország és Itália is a politikai csatározások színpadára lépett. A hosszas alkudozás e szakaszából végül is Németország került ki győztesen azzal, hogy 1988-ban Georg von Siemens, a Deutsche Bank igazgatója koncessziós szerződést kötött a Magas Portával. A szerződés értelmében még az év folyamán befejezésre került

---

⁶³ Isztambul ázsiai része.

az Isztambul–Belgrád vonal utolsó szakasza és 1892-ig el kellett készülnie az Isztanbult Ankarával összekötő vasútvonalnak is.

Időközben, 1889-ben megalakult a „Societa du chemin de fer Ottoman d’Anatolie” vasútépítő társaság, és folytatódott a konkurenciaharc a további szakaszok megépítéséért. Végül is Németország kapott megbízást a fővonalak megépítésére. 1889-ben a francia társaságnak sikerült egy előkoncessziós szerződést kötnie, míg Arthur von Gewinner, a német vállalkozó csak 1903-ban tudott a török kormánnyal megegyezni, és ezt követően egy 99 évre szóló koncessziós szerződés aláírására került sor. Ezzel az Oszmán Birodalom szabadult a brit-francia-orsz szorításból, mialatt Németország új nyersanyagforrásokra tett szert, áru számára felvevőpiacot nyert, sőt bizonyos gyarmatosító reményeket is táplált magában. A Bagdad-vasútvonal megépítése Németország számára egyre fontosabb politikai dimenziókat nyert, míg Nagy-Britannia stratégiai megfontolásokból kezdetben látszólag támogatta, Oroszország pedig hevesen ellenezte. 1903-tól kezdődően Németország gyakorlatilag egyedül uralta a terepet, ennek ellenére egy 1 800 km-es szakaszt csak 1916-ra sikerült befejeznie.

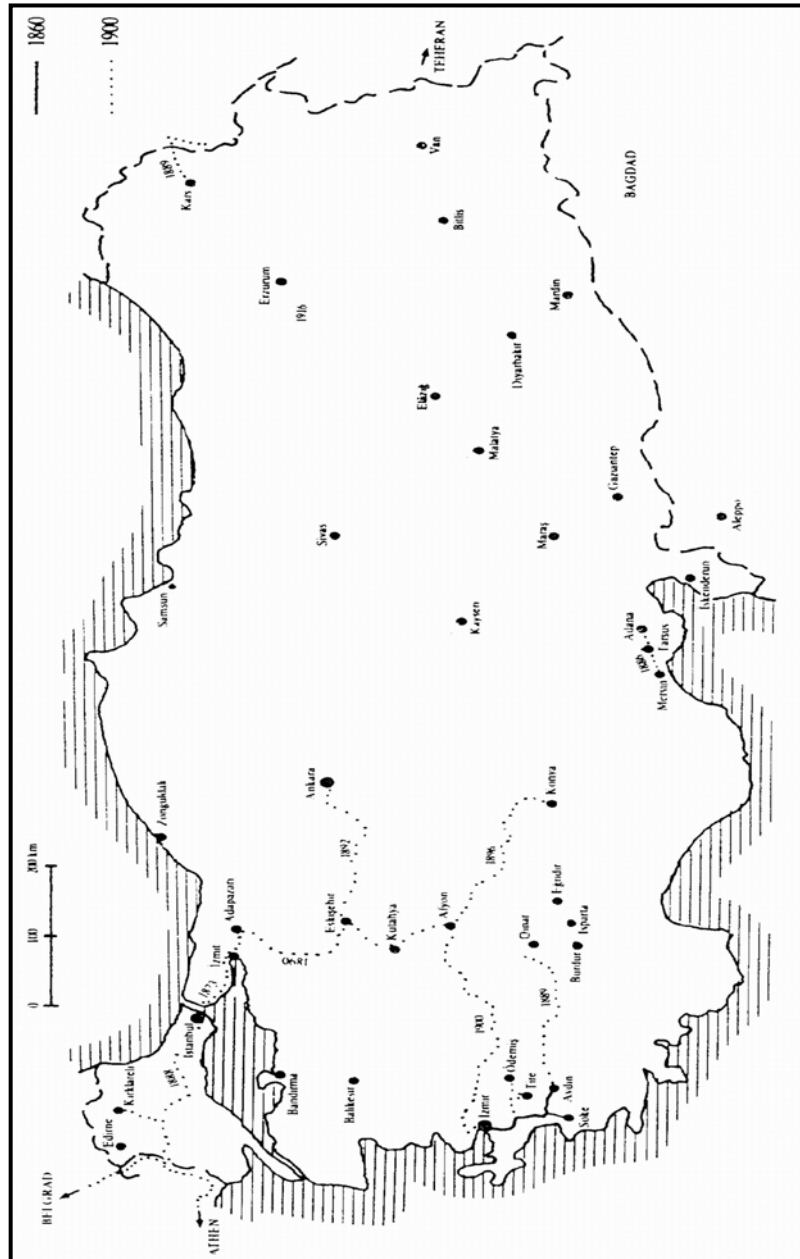
Az I. világháború folyamán Németország kilépett a vonal további kiépítéséből, s az utolsó szakasz megépítésére csak 1940-ben került sor.

A vasúthálózat

A következő térkép hivatott bemutatni a törökországi vasúti hálózat fejlesztését a kezdetektől a XX. századfordulóig. Kitűnik, hogy a vasúthálózat alig terjed túl az európai területeken.⁶⁴

---

⁶⁴ Az Első Török Köztársaság megszületéséig az ország területén összesen 4 018 km hosszú vasútvonalat építettek a leglényegesebb szakaszok: Isztambul–Hayderpasa–Adnapazaru–Eskisehir–Ankara, Izmir–Dinar, Izmir–Manisa–Bandirma, Manisa–Afyon–Konya–Mersin. Iskendrun–Maras, Iskendrun–Gaziantep–Aleppo–Mardin, orosz határ–Erzincar.

A hajózás

A vízi közlekedés lényegében a part menti hajózásra és a Van-tavi kompforgalomra korlátozódott még a XIX. század végén is. Kisebbségi Fekete-, Márvány- és Földközi-tengeri kikötők láncolatát néhány nagy kikötő, Isztambul, Izmir, Iskenderin, Mersin Zonguldak egészítette ki. A part menti hajózás egyébként is meglehetősen körülményes, a partszakaszok tagoltak, számtalan kisebb-nagyobb öböl nehezíti az előrehaladást, a part menti hajózás elsősorban áruszállításra szolgált.

A humán infrastruktúra: a munkaerő

A munkaerő, különösen a képzett munkaerő iránti kereslet a Birodalom betelepítést ösztönző politikája ellenére egyre súlyosabb akadályt jelentett a fejlődésnek.

„Törökország nem sűrűn lakott” – állapítja meg⁶⁵ a korabeli történetíró. Majd így folytatja: „s miután az országban még sohasem volt népszámlálás, alig van információnk a lakosságra vonatkozóan. Jelenleg (1860-70-es évek BJ) vezető helyen foglalkoznak ezzel a kérdéssel, hogy a lakosság száma nő vagy csökken? Számos vélemény szerint a népesség csökkenőben van, ezek azonban csak feltételezések, miután nincs adat, ami ezt alátámasztaná.”

Tény azonban, hogy a mezőgazdaság évek, sőt évtizedek óta munkaerőhiánnyal küzd, amit ugyan néhány gép beszerzésével némileg enyhítettek, de még így is Kis-Ázsiában jelentős földterületek maradtak műveletlenül.

Az ipari üzemek, a részvénytársaságok és a bányászati üzemek tulajdonosai is munkaerőhiányról panaszkodtak.⁶⁶

---

⁶⁵ Korizmics, op.cit. p. 183

⁶⁶ A folyamatos munkavállalást nemcsak az emberhiány nehezítette, hanem elégtelen infrastrukturális háttér sem tette lehetővé a munkába állást. Nagyobb esőzések után a tavak, folyók megduzzadtak, kiáradtak, lehetetlenné tették a földutakon való közlekedést.

A munkába állást számos egyéb gazdaságin kívüli tényező is fékezte. Így miután nem volt hagyománya az ipari munkának az emberek csak legvégső esetben vállaltak 'nem szabadban' elvégzendő munkát.”⁶⁷

A kormány nagy erőfeszítéseket tett a munkaerőhelyzet megjavítására, s e célból a Balkánról próbált vendégmunkásokat toborozni. Jóllehet, elsősorban saját alattvalóit szerette volna munkába állítani – s a nagy városokban nem is volt hiány munkaerőben.⁶⁸ A kereslet és kínálat azonban földrajzilag nem esett egybe, s az elégtelen közlekedési hálózat sem tette lehetővé a kereslet és kínálat találkozását.

A nagyvárosokban női munkaerő is nagy számban állt rendelkezésre. Görög, örmény asszonyok álltak munkába, hímzéssel, varrással keresték kenyerüket. A selyemkészítést is főként asszonyok végezték. A tengerparti területeken ezzel szemben, ahol a főfoglalkozás a halászat és a hajóépítés fölös számban akad női munkaerő. A női munkát rendkívül rosszul fizették, átlagosan a férfi keresetnek még negyedét sem tette ki, a munkaidő viszont hosszabb volt.

A munkásoknak európai értelemben vett jogaik, biztosítékaik a XIX. század végi XX. század eleji török gazdaságban nem voltak fellelhetők. A munkába álló kötelességeit egyértelműen a munkaadó határozta meg, állami előírásokkal erre vonatkozóan nem léteztek.

A XX. század első évtizedében a munkásság körében, egyes üzemekben mozgalom indult meg az egységes szociálpolitikai rendszer és a munkaadó–munkavállaló közötti viszony szabályozására. A kormány azonban nem avatkozott be a munkaerő és mun-

---

⁶⁷ Szokatlan volt az órára beosztott munkaidő betartása, az előmunkás, munkavezető parancsainak követése.

⁶⁸ A korabeli krónikás leírása szerint: „A kávéházakban életerős férfiak ezrei ütök agyon a szép napot tavlázással [jellegzetes keleti, a 'malomhoz' hasonló játék. B.J.] miután ezt jobban szeretik, mint a munkát. Korozmics, op.cit. p.184

kavállalók közötti viszony alakításába, a mozgolódás hatására azonban törvényt hoztak az uszítók, a sztrájkra buzdítók ellen, s ezzel egy csapásra megszüntették a munkások körében elindult kezdeményezéseket.

A modernizálási kísérletek lassan haladtak előre az iparban – jegyzi meg a krónikás, miután a török munkások körében nincs hagyománya a gépek kezelésének, járatlanok a mechanizálódó világban, sőt bizalmatlanok is a gépek iránt. A műszaki készség hiánya nem véletlen, hiszen évszázadokon keresztül a Birodalom mesterségesen elzárkózott az európai természettudományos ismeretek befogadása elől, s csak késve és igen szórványosan alkalmazta a termelés gépesítésének módszereit.

A természettudományok iránti érdektelenséget mi sem bizonyít jobban, mint hogy még a XX. század második évtizedének adatai alapján is az Isztambulban működő egyetem 6 ezer hallgatójából mindössze 100-an folytatták tanulmányaikat természettudományos szakon, 50-en matematikát tanulnak, míg – éppen a polgárosodással összefüggésben megjelenő sikerszakmák tükröződéseképpen –, 3000 hallgató jogot tanul és csaknem ugyanennyien orvosdoktori pályára készülnek.

Az intézményes szakmai képzés hiányának következményeit felmérő török kormány intézkedéseket tett a különböző mesterségek, szakmák intézményes oktatására. Így került sor Isztambulban kovács és lakatos mesterséges elsajátítására létrehozott intézmény felállítására. Három évvel később, 1916-ban az iskola tevékenységét kibővítették, német és osztrák tanárok érkeztek, műszerészek, elektroműszerészek, mezőgazdasági gépkezelők és karbantartók képzésére.

Iparosítási kísérletek a századfordulón

Tanzimát periódus alatt a Magas Porta vajmi keveset tett a vállalkozói kedv,⁶⁹ a magánberuházások ösztönzésére. Abdul Hamid uralkodása alatt (1876–1909) a viszonyok tovább romlottak. Az állami önkény már a külföldi beruházót is sújtotta. A török kereskedő ugyanakkor még ennél is hátrányosabb helyzetben volt, hiszen árúikat belső vámok is terhelték, ami alól a külföldi kereskedő mentesült. A későbbiekben csak az ifjútörök mozgalomnak sikerült a belső vámok és a törökökre nézve diszkrimináló rendelkezések eltörlését elérni. Ugyancsak az ifjútörök mozgalom⁷⁰ szállt síkra az iparfejlesztésért, és a külföldi befolyás korlátozásáért.

A századfordulón az Oszmán Birodalom képét egyértelműen az agrárszektor dominanciája, az ipar nagyfokú elmaradottsága, és a külkereskedelmi függőség jellemezte. Bármennyire ellentmondásosnak tűnik azonban, sajátos módon, s minden visszahúzó tényező ellenére a gazdaságot bizonyos fokú dinamizmus hatotta át. Századunk első évtizedének végén a Birodalom viszonylag jelentős me-

---

⁶⁹ Reználtan állapítja meg a külföldi szerző: „a legfelső fórum engedélye nélkül még egy birkaakolt sem lehet építeni, gyárról nem is beszélve.” Karl Künzer: *Abdul Hamid II. und die Reformen in der Türkei...* Dresden-Leipzig, 1897, p. 20.

⁷⁰ 1870 körül az értelmiség és a katonatisztek körében kibontakozott az ifjútörök-mozgalom. Az ifjútörökök az alkotmányos monarchiáért, a külföldi hatalmak visszaszorításáért, s az iparfejlesztés állami támogatásáért indították mozgalmukat. 1876-ban Midhat pasa nagyvezír elfogadtatta az első török alkotmányt, amelyet azonban 1878-ban hatálytalanítottak. 1889-ben megalakították az Egység és Haladás nevű bizottságot, a követeléseikért 1897-ben tüntetést szervező bizottságot betiltották. 1908-ban robbant ki az ifjútörök forradalom, s a szultán ismét kénytelen volt életbe léptetni az alkotmányt. Törökország alkotmányos monarchia lett.

zőgazdasági exportot bonyolított le, a termelés 13-14%-a külföldön értékesült. Jóllehet a nagyvárosok gabonaellátását import lisztből fedezték, de mindemellett a mezőgazdaság jelentős növekedést tudott felmutatni.

1911-ben iparösztönzési törvény látott napvilágot. Ennek értelmében térítésmentes telephelyjuttatás, vámmentesség a behozott gépekre, nyersanyagokra és félkész termékekre, valamint adókedvezmény illette meg a beruházót. A modernizációs törekvések azonban elkésettnek bizonyultak, s az elsorvadt kézműipart már nem tudták újra életre kelteni, sem a hagyományos formában, sem a modern ipar előfutáraként.

A törökországi ipar egészét tekintve színvonalában nem érte el egy európai törpeállam vagy akár csak egy nagy konzern termelési mutatóit. Ez vonatkozik nemcsak a termelés volumenére, hanem a termelés struktúrájára is. Az import szerkezete egyértelműen tükrözi a török ipar fejlettségi szintjét.

Az importárak között nagy tételben találunk nagyon alacsony feldolgozottságú termékeket, mint pl. lisztet, gyalulatlan deszkát. 1911–1912-ben a textilipari behozatal 11-szeresét tette ki a gépek és berendezések importjának. A néhány modern üzem, bank, biztosítótársaság és a közlekedés szinte kizárólag külföldi tulajdonban volt.⁷¹

Az 1913-ban végzett első iparszámlálás tanúsága szerint⁷² az Oszmán Birodalom területén 269 gépekkel felszerelt és 17 000 munkást foglalkoztató ipari létesítményt írtak össze. Ebből 76 működött az élelmiszer-feldolgozás területén, míg textilipari tevékenység 75 üzemben folyt. Az 1915-ös iparszámlálás Adana és

---

⁷¹ Makai, Ödön: *Gründungswesen und Finanzierung in Ungarn, Bulgarien und der Türkei*. Berlin, 1916, pp. 333–338.

⁷² Hershlag, Z. Y.: *Turkey – The Challenge of Growth*. E. J. Brill-Leiden, 1968, p. 52.

Tarsus kivételével a nagyvárosok Isztambul, Izmir, Manisa, Bursa, Karamürsel, Izmit, Bandrîma és Usak iparát vette számba. A felmérés megközelítõen reprezentálja az ipar volumenét, szerkezetét. A számbavételénél azokat az üzemeket írták össze, melyek legalább 10 fõt foglalkoztatnak és mechanikus meghajtású gépeket alkalmaznak. Amennyiben a termelés gépesítés nélkül folyt, úgy a legalább húsz fõt foglalkoztató egységek kerültek összeírásra. Az ipari termelés területén összesen 21 000 lóerõ teljesítményt nyújtottak az alkalmazott gépek (átlag 75 lóerõ), s az évi termelési érték 140,2 millió márkára rûgott.⁷³

A feldolgozóipari termelés ágazati megoszlását az alábbi táblázat szemlélteti.

6. táblázat: Az ipar termelési értéke és szerkezete

Ágazat	Részarány a teljes termelésbõl (%)		Termelési érték kurusban*	
	1913	1915	1913	1915
Élelmiszer	68,2	70,3	459 644 490	531 895 512
Textilipar	14,9	11,9	100 266 904	90 787 522
Bõr	8,3	4,8	31 938 117	62 577 319
Papírgyártás	5,6	6,1	37 541 277	46 185 277
Vegyszer	2,5	2,2	16 935 693	16 997 286
Fa	1,6	0,8	11 062 825	5 920 096
Kerámia	1,9	0,3	13 382 456	2 683 843
Összesen	99,9	99,9	670 816 762	757 046 755

* 100 kurus = 1 aranyfont, 1 L = 1.1 török aranyfont

(Forrás: Ökcün, A. Gündüz: Osmanli Sanayii, 1913–1915. Yillari Sanayii Istatistiki. (Az Oszmán ipar, 1913–1915. Statisztikai Évkönyv, Ankara, 1971, p. 22.)

⁷³ Kurt Steinhaus, op. cit., p. 56.

7. táblázat: Az üzemek száma és területi elhelyezkedése, 1915

Isztambul	Izmir	Összesen számba vett
45	23	78
15	8	23
11	2	13
44	11	55
5	8	13
15	9	24
20	1	21

(Forrás: Friedrich Hoffmann: Die Industries in der Türkei. WWA, 14. kötet, 1919, p. 3., p. 6., p. 14., p. 16., p. 24.)

Az összesen számba vett üzemekben 14 000 munkás dolgozott, ez átlagosan 60 főt foglalkoztató üzemeket jelent. Részletesebb adatok hiányában csak átlagértékek állnak rendelkezésre.

Az I. világháborút megelőző időszakban meglehetősen gyors fejlődésnek indult az ipar. Gomba módra szaporodtak a részvénytársaságok, és alig néhány év alatt többszörösére nőtt az ipari létesítmények száma. A török Kereskedelmi Minisztérium 1916-ban közzétett adatai⁷⁴ alapján Törökországban már 1 047 gyárat tartottak számon, s ebből 577 az élelmiszer-feldolgozás, 196 a textilipar területén tevékenykedett, míg fafeldolgozással 94, kerámiagyártással 43, cserzéssel 32 és végül vegyi anyagok gyártásával 23 üzemben foglalkoztak, emellett 82 bányüzem működött. A korabeli kiadvány⁷⁵ részletesen elemzi az ipar szerkezetét és szinte teljes körű felmérést végez a Birodalom akkori iparáról.

⁷⁴ Stern, K.–Herlt, G.–Schultze, E.: Das Wirtschaftsleben der Türkei. Geld, Industrialisierung und Petroleumschätze der Türkei. G. Reimer Verlag, Berlin, 1918, p. 52

⁷⁵ Stern, K.–Herlt, G.–Schultze, E., op. cit., pp. 52...

A Birodalom vonzereje, a nyersanyagforrások

Az anatóliai gazdag nyersanyaglelőhelyek különös vonzerőt jelentettek a külföldi tőke számára. A XIX. században külföldi tőkével megindult vasútépítés elsőrendű célja is a nyersanyaglelőhelyek megközelítése, feltárása és egyben a felettük való uralom megszerzése volt. A gazdag közel-keleti olajforrásokon kívül, melyek akkor még az Oszmán Birodalom területére estek – a kisázsiai króm, réz, szén, bórax, ólom, lignit, mangán, nikkel, cink, cinóber, tajték-kő is a külföldi tőke behatolási stratégiájának célpontjait képezték. Anatólia az európai iparfejlődés fontos nyersanyagforrásának számított, hiszen a fentiekén kívül gyapotot, selymet, dohányt, gabonát szállított európai feldolgozásra.

1890-ig Törökország a világ első krómérc kitermelőjének számított, de még ma is vezető pozíciót foglal el. Kitermelése a külföldi tőke segítségével indult meg. A XIX. század végén barnaszénbányászat kezdődött el Uzun Köprünél, Jalovánál, az Izmir-öbölnél és a Moszul és Diyarbekir vilajetekben.⁷⁶ Kénlelőhelyek kiaknázása is kezdetét vette, s a korabeli újságok beszámolóí szerint a külszíni fejtéssel kinyerhető kén igen jó minőségű volt.

A francia *Companie Industrielle des Mazures* már 1865-ben megkezdte Balikesir melletti bóraxérc kiaknázását. 1887-ben a bányák az angol *Borax Consolidated Limited* kezébe kerültek.⁷⁷

Közös francia-olasz vállalkozásként 1882-ben megkezdődött az eregli gazdag szénlelőhelyek kiaknázása. 1896-ban a francia, *La societe francaise d’Heraclee* átvette a bányákat, s mintegy 15 millió frank értékben részvényeket, illetve 10 millió frank értékben kötvényeket bocsátott ki, s megszerezte a bányák egyedüli üzemeltetésének a jogát. A kibányászott szén elszállítására Zonguldakban kikötőt építettek. A francia cég az 1895-ben megszerzett bányászati kon-

---

⁷⁶ Kormányzási egység, tartomány.

⁷⁷ Ma ez a cég ellenőrzi túlnyomó részben a világ bóraxérc kitermelését.

cessziót egészen 1946-ig tudta érvényesíteni. A XX. század elején az eregli bányák hozama már meghaladta a félmillió tonnát.⁷⁸

Élelmiszeripar és élvezeti cikkek gyártása

Nagy szerencsének bizonyult az első világháború idején, hogy a török malomipar fejlődőképességnek mutatkozott, s a korábbi időszakkal szemben el tudta látni az országot őrölt gabonával. A háború előtt ugyanis nagymennyiségű őrölt gabonát szállítottak külföldről az országba, s a malomipar így alig fejlődött. Feljegyzések szerint⁷⁹ „Konstantinápolyban mintegy 19 malom működött (1916-ban, B.J.) és teljes kapacitáskihasználtság esetén évi 2 millió, egyenként 75 kg-os zsák gabona őrlését tudták elvégezni. Négy további, egyenként 2000-2500, illetve 1000-1500 tonna kapacitású malom működött. A vidéki malmok csaknem kizárólag bérőrléssel foglalkoztak, s csak esetenként vállalkoztak kereskedelmi őrlésre. Technikai felszereltségük igen egyszerű. Néhány malomkőből és vízikerekből állt, vagy a szél erejét használták fel a malomkövek megforgatására. A paraszt, aki gabonáját őrletni hozta, öszvérét a fához kötötte és várta, míg gabonáját megőrlik. A malmok közül jó néhány csak esős időben, vagy hóolvadáskor működött.”

A háborúban szerzett tapasztalatok alapján került sor a malmok technikai színvonalának modernizálására. Elsősorban a falusi malmok teljesítményét kellett megjavítani, ugyanis a városi malmok sokkal jobb minőségű lisztet szállítottak, így jobb minőségű kenyeret lehetett belőle sütni. Ezzel szemben a falusi malmok nem rendelkeztek tisztító berendezésekkel, így a gabona közé sok egyéb anyag is került, ami meglehetősen lerontotta a liszt minőségét. „A falvakban sült kenyér nagyon rossz minőségű – írja a krónikás – s, nem egyéb, mint megszártott lepény, miután a kemencék szinte

---

⁷⁸ Avcioglu, D.: Türkiyenin Düzeni Dün, Bugün, Yarin. Ankara, 1969, pp.76-77

⁷⁹ Stern, op.cit., p. 54

használatlanok. A szennyezett liszt és a kenyér rossz minőségére vezetnek vissza az orvosok az igen magas gyermekhalandóságot, s ez egy nyomós okkal több arra, hogy a falusi malmok technikai felkészültségén sürgősen javítani kell.”

Gyors fejlődésnek indult a makarónigyártás. Elsősorban a városi malmokból származó jó minőségű liszt szolgáltatotta az alapanyagot, s hamarosan igen kedvelt étellé vált a nagyvárosokban.

Kezdeti lépéseit tette meg a konzervipar a XX. század elején. Bár több üzem próbálkozott konzerválással, a termékek minősége nem volt kielégítő, s valójában a termékek nem igazán minősültek tartósnak. Egyedül az Erems üzem konzervjei bizonyultak igazán tartósnak, és ennek megfelelően nagyon jó forgalmat bonyolított le a vállalkozó. Elsősorban babot, bamját⁸⁰ és articsókát konzerváltak. Izmirnél, illetve a Dardanelláknál kisebb halfeldolgozó üzemek létesültek szardínia és tintahal feldolgozására. Nagyobb jelentőségű ezzel szemben az édességek, elsősorban a helva és lokum⁸¹, valamint egyéb keleti csemegék készítése. Az üzemek kicsik, de jól szervezettek és igen tiszták. Lokumot Konstantinápolyban, Sivában és Szmirnában gyártottak, míg helvát szinte kizárólag csak Konstantinápolyban állítottak elő, s innen szállították vidékre.

Az italgyártás nagy lendületet vett. A XX. század tízes éveiben még működő, könnyű erjesztésű sört gyártó apró kis sörfőzdék helyébe két nagy modern sörgyár lépett. 1892-ben létesült az évi 10 000 hl. Teljesítményű Bomonti sörgyár, majd később részvénytársasággá alakult át, s évi teljesítménye megtízszereződött. A Boszporusz partján török tőkével nektár előállító üzem létesült, majd Brasseries Reuniens Boimonti nektár néven 6 millió frank

---

⁸⁰ Magyarországon kevésbé ismert babfajta.

⁸¹ Mindkettő tipikusan keleti édesség, a helva emlékeztet a Magyarországon törökmézként árult csemegére, a lokumot inkább a zselé cukorkához lehetne hasonlítani.

alaptőkével egyesült a Bomonti céggel. Még a háború előtt Zenith Brewery Company Ltd. jött létre, de a serfőzde terei itt csak papíron maradtak. A Bomonti Nektár Társaság Szmirnában is létesített leányvállalatot.

Konstantinápolyban „Societe Anonyme Ottomane de Glace” társaság rendelkezik a fagyaltgyártás monopóliumával, a részvények úgyszintén a Bomonti Nektár társaság kezében voltak.

Az égetett szeszgyártás jelentéktelen. A tipikusan török italon, a rakín kívül lényegében mást nem gyártottak. Jóllehet a kormány jelentős erőfeszítéseket tett a tejipar fejlesztésére, az iparág azonban a vizsgált időszakban még nagyon kezdetleges stádiumban volt.

Egy ősi foglalkozás modernizálódott: a kerámiaipar

A XX. század tízes-húszas éveiben a kerámiaipar erőteljes fejlődésnek indult. Elsősorban téglákat, tetőfedő cserepeket és kerámiaedényeket gyártottak. Fontos volt ugyanakkor a cementgyártás is. Konstantinápoly közelében, az Aranyszarv belső kerületében, illetve a Boszporusz partján, Tuzlánál találhattuk a gyárakat. Az üzemek formázógépekkel és forgókemencékkel voltak felszerelve. A török kerámiaipar termékei a korábban virágzó Marseilles-ből származó importot sikeresen kiszorították. Az ipar gyors felfutásához hozzájárult a háború utáni újjáépítésből eredő konjunktúra, s így az iparág további expanziójára nyílt lehetőség. A Societa Anonyme Ottomane La Stera falazótéglákon és tetőcserepeken kívül cementlapokat és cementcsöveket is gyártott. A cserépedények gyártása házilagosan, kézműipari formában történt.

Új, de felfutó iparágnak ígérkezett a cementgyártás. Izmir kikötője közelében két nagy üzemben folyt a cementgyártás. A.S.A.I. Arslan pour la fabrication du ciment artificiel et la chaux hydraulique 112 ezer font tőkével és a S.A.O. de Cement Portland artificiel et de la chaux hydraulique d’Eski-Hissar 120 ezer font tőkével kezdte meg működését. Mindkét gyár előnyös fekvésű, vízparti

telephelye olcsó transzport-lehetőségeket biztosított, s így eredményesen vehette fel a versenyt a nemzetközi konkurenciával.

A Paşa Bahçeben létesített nagy üvegyár néhány éve leállt a termeléssel. A nagy ráfordítással elkészült beruházás nem tudott lépést tartani a konkurenciával, s így a 10-es évek folyamán csupán az Aranyzarv-öbölben egy kisebb üvegyár folytatta működését. Abdül Hamid szultán elképzelései alapján, francia mesteremberek közreműködésével porcelángyárat létesítettek, majd a szultán trónfosztása után a gyár működését leállították.

A korábban nagyon híres török fajansz gyártásának az I. világháború után csak nyomai maradtak. Egyedül Kütahyában folyt fajanszgyártás kis kézműipari keretekben.

A turistavonzás őse: a bőrripar

Virágzó iparágnak bizonyult a bőrcserzés, jóllehet nem mindenütt folyt szakszerű munka. Az 1910-es évek közepétől kezdődően számos cserzőműhely létesült, főleg nyersbőr cserzésével foglalkoztak. A cserzés, bőrfeldolgozás ugyan szép jövő előtt állt, de még sok esetben feldolgozatlanul kerültek exportra a bőrök. Konstantinápolyban 7, technikailag jól felszerelt cserzőműhely működött, ebből egy katonai célokat szolgált. Bursában 37, Aleppóban 60, Adnapazarban 15, Saframboliban 60 cserzőműhelyről van tudomásunk. A nagyobb, erősebb tímárüzemek fokozatosan olvasztották magukba a kisebbeket, így csupán Adnapazar területén 10 év alatt az 50 cserzőműhelyből mindössze 15 maradt. A cserzésre váró nyersanyagot egészen a háborúig külföldről szerezték be, jóllehet Törökország igen gazdag alapanyagban.

A cserzés mellett igen jelentősnek bizonyult a bőrfeldolgozás. A nyeregkészítés ősi török mesterség, a század elejétől kezdődően azonban új lendületet vett a mesterség fejlesztése. Számos terméket, melyet még alig néhány évvel a felmérés elkészülte előtt külföldről szereztek be, később már az országban gyártották.

Katonai lőszerszámkészítő részvénytársaság alakult. A török cipőipar az egész ország szükségleteit fedezni tudta, így behozatalra nem is volt szükség. A Boszporusz-parti Baikosban francia részvétellel csizmagyárat hoztak létre. Az import lábbelikre kivetett magas beviteli vám azonban további ösztönzést adott a cipőgyárak létesítésére, sőt az üzemek gépesítése, modernizálására is sor került, miután eddig a cipőkészítők egyetlen gépet, a varrógépet használták csupán – vélte a korabeli krónikás.⁸²

Puskapor és kölni: a vegyipar

A vegyipar kisebb jelentőséggel bírt az ország életében. Puskaporgyártásra létesült gyár mellett kénsavgyár működött. A háború alatt elkezdődött az egészen egyszerű készítmények, úgymint a jód, a ricinusolaj, a kinin gyártása. Jelentősebb volt még a szappangyártás. A háborút megelőző években igen kezdetleges házi módszerekkel folyt a szappangyártás, míg a háború után technikai korszerűsítésre került sor. A szappangyárak közül jó néhányat tudományosan képzett mérnökök vezettek, s jó minőségű toalett szappan előállítására is alkalmasnak bizonyultak. Többnyire azonban egyszerű kenőszappant gyártottak. Említésre méltó még néhány kozmetikai készítmény, így többek között a rózsaoilaj, levendulavíz, a kölnivíz, a púder, valamint a keleti szépfűszerek előállítása.

A reformtörekvések gyümölcse: a nyomdászat és papírgyártás

A könyvnyomtatás évről évre növekvő jelentőségűvé vált. Az abszolutizmus megszűnésével⁸³ eltűntek azok a bilincsek is, melyek a könyvnyomtatást, az írott szövegek elterjedését gátolták. Egymás után keletkeztek kisebb és nagyobb nyomdák, s láttak újabb és újabb könyvek napvilágot. Egyedül Konstantinápolyban több mint

---

⁸² Stern, op.cit., p. 63

⁸³ Utalás II. Abdül Hamid trónfosztására 1909-ben.

80 nyomda működött. A legnagyobb az Állami Oszmán Nyomda, ahol is mindennemű tipográfiai munka elvégzésére alkalmas gépekkel dolgoztak, sőt korábban még bankjegyek nyomtatását is végezték. „Jelenleg (XX. század eleje – B.J.) Lipcsében nyomtatják a bankjegyeket. A török nyomdáknak az alapanyag külföldről származik, csak a betűket öntik, valamint az ornamentikát, a helyközöket, a beállítást végzik a helyszínen. A könyvkötészet nem jutott túl a kézműves fázison, jóllehet lassan európai gépek is megjelentek a szakmában.”⁸⁴

A dobozgyártás üzemi szinten folyt, a legnagyobb felhasználó volt az Oszmán Dohány Társaság.

Ágyúk és „török kávédaráló”: a fémfeldolgozás

A vasmegmunkálás a század első évtizedeiben még kezdeti stádiumban volt. Fekete lemezből egyszerű, viszonylag nem nagy kezűességet kívánó termékeket állítottak elő. Így mangalát⁸⁵, párázsfogót, háromlábú vasbakokat. A mesterséget elsősorban cigányok űzték, míg a vidéki kovácsok szinte kizárólag csak patkolással, kocsikerekek vasalásával, annak javításával foglalkoztak.

A falusi lakatosok hasonló munkát végeztek, mint európai társaik, specialitásaik közé tartozik a „török kávédaráló”⁸⁶ és a különféle rézveretek készítése. A nagyobb városokban élő géplakatosok hajók vasalásának készítését, javítását vállalták. A nagyobb javítóműhelyek vasúti és villamoskocsik karbantartásán munkálkodtak, berendezéseik korszerű technikáról tanúskodtak. Konstantinápolyban főként hajójavítással foglalkozó vasöntödék működtek, sőt kisebb hajógyárakat is létesítettek. Már a háború alatt elkezdődött,

---

⁸⁴ Stern, K. – Herlt, G. – Schulze..op.cit. 89

⁸⁵ Jellegzetes keleti hordozható vaskályha.

⁸⁶ A török kávédaráló egészen púderezű finomságúra öröli a szemes kávé, mert csak így alkalmas a „törökösen” főzött kávé készítésére.

s nagy népszerűsége tette szert a vaságy készítése, s hamarosan a kezdeti 7-8 ezer darabról évi 40 ezer darabos gyártásra futott fel a termelés.

Nagy volumenű műszaki beruházásnak számított a Tophanéban a tüzéségi eszközöket gyártó üzemegyüttes. Nagyobb kaliberű ágyukat gyártottak. 1916-ban Adnapazarban nagyüzemi kezdte meg működését. Katonai felszereléseken, fegyvereken kívül mezőgazdasági és egyéb kisgépeket, szivattyúkat, malomipari berendezéseket is termeltek.

A vason kívül még a réz megmunkálása volt jelentős, a rézművesek igazi művészek mesterségüknek, így sokkal inkább az iparművészethez, mint az iparhoz tartozott a szakmájuk.

A legjelentősebb iparág: a textilipar

Minden eddig felsorolt iparág közül a legjelentősebb a textilipar. A selyemszövés ősi háziipari mesterség az országban, s a lakosság – elsősorban a nők – igen nagy gyakorlattal és kifinomult kezűgyességgel űzték. Sálakat, kendőket, turbánanyagokat készítettek csodálatos keleti motívumok felhasználásával. Ősi mesterség a szőnyegszövés. Általában úgy a szövés, mind a szőnyegcsomózás női munka és háziipari formában űzték, elsősorban a vidéki településeken, majd a portékát a városban értékesítették.

Az olcsó európai textíliák beözönlésével – mint erről már korábban volt szó – Bursában, Aleppóban, Damaszkuszban, a selyemszövés központjaiban az ősi kifinomult mesterség igen gyors hanyatlásnak indult. Jóllehet minden darab, ami a szövőszékről lekerült, egy mestermunka volt.

Az I. világháború után, de már az ezt közvetlenül megelőző időkben is a textilipar újbóli fellendülésének lehettünk tanúi. Igen fontosnak bizonyult a török posztógyártás. Konstantinápolyban, Szmirnában, Izmitben létesültek posztógyárak. Fontos ágazat volt a selyemszövészet. Kis-Ázsiában, a kelet-balkáni Ruméliában és

Szíriában űzték leginkább, de központja Bursa volt. Mechanikus szövőszékeken dolgoztak, s Bursában évente több mint fél millió kg nyersselymet állítottak elő. E mennyiség jó részét a háború előtt Lyonba szállították.

A háború után megjelent a konfekcióipar az országban. A rendelkezésre álló tömeges és olcsó munkaerő a külföldi befektetőket egyértelműen arra ösztönözte, hogy a korábban Ausztriából és Németországból behozott mellények, ruhák, öltönyök készítésére vállalkozzanak. Jelentős volt még az esernyőkészítés. Ehhez a szükséges fém alkatrészeket külföldről hozták, helyi anyagból az országban készítették el az ernyőket.

A fekete-tengeri térségben jelentősen fejlődött a kenderfeldolgozás. A szőnyegkészítést a gépi áruk beáramlása nem tudta tönkretenni, miután a gépi szövésű szőnyeg messze nem egyenértékű a kézi csomózású technikával készített szőnyegekkel. Az olcsó előállítás érdekében azonban gyenge minőségű gyapjút és színezőanyagot használtak, s így meglehetősen leromlott a török szőnyegek minősége. Ezt látva, alakította meg 1 millió font alaptőkével egy angol vállalkozó csoport az „Orient Carpet Manufactures” társaságot, megszervezve a háziipari szőnyegcsomózást, oly módon, hogy csak a társaság által adott jó minőségű gyapjú és színezőanyag felhasználásával készülhettek a szőnyegek.

A Törökországban termesztett gyapot igen jó minőségű, így kézenfekvőnek látszott a gyapotot az országban feldolgozni, szövésre előkészíteni, s ezzel a textilipart az importtól függetleníteni. Konstantinápolyban, Szmirnában, Adanában gyapotszövődéket létesítettek, s az itt gyártott gyapotszál hamarosan kiszorította a külföldi konkurenciát.

A korabeli krónikás szinte minden részletre kiterjedő alapos-sággal, s szemmel látható elragadtatással írta le a XX. század eleji állapotokat. A kezdetleges iparosítás azonban egyértelműen a kül-

földi tőkétől függött és életképtelensége valójában csak az Oszmán Birodalom felbomlásakor vált nyilvánvalóvá.

Jóllehet, nem egy hagyományos iparág elsorvadt még a Birodalom keretei között is. Ebből mutatunk be egy példát azzal, hogy a továbbiakban közreadjuk a török selyemipar történetét. Az iparág elemzése annál is érdekesebb, miután európai összefüggésekben vizsgálja a klasszikus iparág fénykorát, majd hanyatlását.

A selyemipar fellendülése és elsorvadása

Márvány-tengertől alig félszáz kilométerre lévő Bursa városának történelme a bizánci időkig⁸⁷ nyúlik vissza, és már akkor is szorosan összefonódott a selyemgyártással. E nemes mesterség messze földön elismert központjában az iparúzás – változó szerencsével – folytatódott az Oszmán Birodalom idejében is.

A XIX. század második felében mintegy 100 000 lakost számláló város léte, a fellendülés és hanyatlás időszakai elválaszthatatlanul kötődtek a selyemgyártás alakulásához: az iparág meghatározó szerepet játszott a város és környékének életében.

Az évszázadokon keresztül virágzó selyemiparnak a XIX. század közepén azonban váratlan vetélytársakkal kellett szembenéznie: olasz és francia kereskedők jelentek meg a piacokon. A divat változásait követni nem tudó bursai selyemipartól a külföldi kereskedők jelentős piacokat hódítottak el.

A készáru iránti megcsappant kereslet következtében beálló jövedelem-kiesést úgy próbálták ellensúlyozni, hogy a selyemgyártás utolsó fázisát elhagyva, az európai export reményében az alapanyag-ellátásra tértek át. Az átállást segítette az is, hogy a termelés első fázisainak, az alapanyag előállításának a folyamata sokkal hatékonyabbnak bizonyult, mint a selyemszövés, miután a selyemszövés során nem alkalmaztak gőzmeghajtású berendezéseket. Megjelenésükre, a termelési fázis modernizálására csak a századforduló után, 1908-ban került sor, pedig gőzmeghajtású selyemgombolyító berendezéseket már 1830-ban is alkalmaztak Bursában.

---

⁸⁷ Ebben az időszokban a város neve Prusa.

A termelés eltolódását az alapanyaggyártás irányában egy másik nagyon jelentős tényező is motiválta: a francia selyemhernyó-tenyészeteket pusztító járvány kitörése.⁸⁸

A bursai selyemipar a múlt század ötvenes éveiben a francia selyemhernyó-tenyészeteket csaknem teljesen kipusztító járvány következtében már szinte kizárólag csak nyersselyem⁸⁹ előállításával foglalkozott, a hirtelen megnövekedett kereslet⁹⁰ a termelés gyors expanziójához vezetett.

A tojások, a selyemhernyók, a gubók és a nyersselyem ára gyorsan emelkedett, s ezzel párhuzamosan a francia tenyésztők új, még nem fertőzött források felkutatásához fogtak. Így a bursaiak, a francia kereskedők ösztönzésére, kiterjedt területeket ültettek be eperfákkal, és gyors ütemben növelték a tenyészeteket.⁹¹

A számok a selyemhernyó-tenyésztés igen gyors felfutásáról, és ezzel párhuzamosan az export rendkívül dinamikus növekedéséről tanúskodnak. Jóllehet, a selyemhernyó-tenyésztés már a század közepén – az 1850-es adat szerint is – imponáló volt, az előállított nyersselyem elérte a 600 000 kg-ot, az értékes fehér gubók súlya 4 millió kg körül mozgott.

A selyemipar fellendülése azonban nem tartott sokáig. Új konkurensok – japán és kínai eladók – jelentek meg a piacon. Ehhez járult még az is, hogy a franciaországi járványt ugyan nem sikerült megfékezni, viszont 1857-re elérte Törökországot is. Alig egy év-

---

⁸⁸ A járványos mészkór a gubókat megtámadó penészbetegség, mely megakadályozza a selyemhernyók szaporodását, illetve csenevész bábokat okoz.

⁸⁹ A selyemgyártás fázisai: tojások tenyésztése, selyemhernyók, gubók, selyemszál gombolyítás, selyemszövés. A nyersselyem-előállítás az első négy fázist foglalja magába.

⁹⁰ A francia selyemgubó-tenyésztés 1853–1856 között 26 millió kg-ról 8 millió kg-ra esett vissza. Forrás: Silke – Encyclopedia Britannica, XXII 9th ea., 1985, p. 59.

⁹¹ 1884–1913 között Bursa és környékén tenyésztett selyemhernyó-tojások mennyisége 2,4 millió kg-ról 6,8 millió kg-ra növekedett.

tized leforgása alatt a nyersselyemtermelés egyharmadára esett vissza, s mindössze 192 440 kg-ot tett ki. A selyemiparra újabb megpróbáltatások vártak a Szezi-csatorna megnyitását (1869) követően, miután a keletről származó selyem is elárasztotta Európát.

A járvány és a távol-keleti konkurencia következtében a bursai selyemipar termelése és exportja rohamosan csökkent. A 1880-as évek elején a selyemtermelés éves átlagban mindössze 150 000 kg-ot tett ki, az export a 70-es évek volumenének felére csökkent.⁹²

Az 1950–1981 közötti periódusban a selyemgubó-termesztés 80%-kal esett vissza. A kormány különböző ösztönző módszerekkel – pl. dézsma alóli mentesség – kísérelte meg a tenyészetek fenntartását: eredménytelenül. Megoldást Luis Pasteur sikeres kísérletei hoztak 1865-ben, melynek során a járvánnyal szemben rezisztens fajokat sikerült kitenyésztenie. A bursai tenyésztők ennek nyomán 1970–1980 között évi 3 millió frank értékben importáltak egészséges tojásokat.

8. táblázat: A selyemhernyótojások tenyésztése és exportja

	Bursa és környéke (Izmir régió), 1888–1905 (1 000 unciában)		
	Tenyésztésre importált tojások	Hazai tenyésztés	Export
1888–1890	70	31	0
1891–1895	9	106	59
1896–1900	3	144	189
1901–1905	1	192	423

(Forrás: Hündavendigar Vilayeti Sahnamesi, 1907, pp. 267–268.)

⁹² Forrás: Journal de la Chambre de Commerce de Constantinople 2., August 1885

Az 1980-as évek elején a javuló piaci feltételek, a külföldi tőkebefektetések nyomán újra gyors fellendülés volt tapasztalható a selyemiparban. Az I. Világháborúig terjedő időszakban a selyemgubó-tenyésztés megháromszorozódott, és évi 7 millió kg-ot, a nyersselyemtermelés évi 700 ezer kg-ot ért el.

A századfordulón a Bursából exportált selyemhernyók mennyisége elérte az évi 400 ezer kg-ot. A kivitel elsősorban Oroszország és Perzsia piacaira irányult. A selyemgyártás alakulásában nagy szerepet játszottak a piaci feltételek változásai. 1860-tól kezdődően rendkívül megnőtt a kereslet a nyersselyem iránt, s ezt nem utolsó sorban az igen jelentős amerikai vásárlóerő motiválta.⁹³ A nyersselyemtermelés újbóli fellendülésében a keresleten kívül nagy szerepet játszott a Pasteur-módszer eredményes alkalmazása a járvány leküzdésére.

1888-ban Selyemtenyésztő Intézet nyitotta meg kapuit hallgatói előtt, akiket a járványmentes tenyésztés technikájára képeztek ki. A tenyésztésbe rejlő lehetőségek hatására nemcsak nagy, szervezett tenyészetben foglalkoztak a hernyók nevelésével, hanem szinte minden magánházban is kis tenyészeteket rendeztek be, s az udvarokon elültetett eperfák leveleivel táplálták a selyemhernyókat.⁹⁴

---

⁹³ 1870 és az I. Világháború között az Egyesült Államok nyersselyem importja megnégyszereződött, és ezzel a világ legnagyobb fogyasztójává lépett elő. A kereslet hatására japán termelők 1868–1893 között megnégyszereztek selyemtermelésüket, majd 1914-ig újra megháromszorozták. Globális méretekben nézve az állandóan növekvő kereslet hatására 1880–1900 között a világ nyersselyem termelése megduplázódott, majd 1912-ig újra csaknem megduplázódott. A világban felfutó nagy méretű selyemgyártásból Bursa szerepe nem túl nagy jelentőségű, miután a világ nyersselyem-termelésének mindössze 3%-át állították elő. A bursai selyemipar számára a francia piac volt a legjelentősebb, az Egyesült Államok után a második legnagyobb felvevő piac. Forrás: United States, Bureau of the Census, Historical Statistics of the United States, Colonial Times to 1957, Washington 1960, pp. 548-549.

⁹⁴ A selyemgyártásban érdekelt országok adataiból képzett átlag szerint 39 kg gubót nyertek 1 uncia tojásból, míg a bursai tenyésztési eredmények szerint ez a szám 45 kg.

Század eleji adatok szerint⁹⁵ 165 selyemgombolyító üzem működött Bursában, illetve a környéken. 1830-tól kezdve alkalmaztak gőzmeghajtást a gépeknél, bár a hagyományos kézi működtetésű gépek is forgalomban voltak. A századforduló után azonban egyre inkább tért hódított a gépesítés, és kiszorultak a kézi meghajtású szerkezetek. A malmokban 19 ezer munkás⁹⁶ dolgozott. Az 1913-as iparszámlálás során a kormány 41 malmot „ipari üzemnek” minősített, az itt foglalkoztatottak száma 4 600-at tett ki. A 41 üzemből 26 görög és örmény kézen volt, míg 6-ot külföldiek birtokoltak, kettő állami tulajdont képzett. A fennmaradó üzemek tulajdonosainak a történetírók szerint⁹⁷ török nevük volt, de a származásukra vonatkozóan nem tudunk biztosat.

Az I. Világháborút megelőző két, két és fél évtizedben a bursai selyemipar prosperáló, gyorsan növekedő iparágnak bizonyult. A selyemhernyótojás-termelés több alkalommal is megduplázódott, a gubó- és nyersselyemtermelés három-négyszeresére nőtt. Ha a selyemtermelés utáni adózást vesszük figyelembe, akkor a termelés a fenti periódusban megötszöröződött. Külföldi piaci kereslet, nyugatról – elsősorban Franciaországból – származó gépek, berendezések és tőke biztosította az iparág fejlődését, míg a termelés döntően görög és örmény kézen volt.

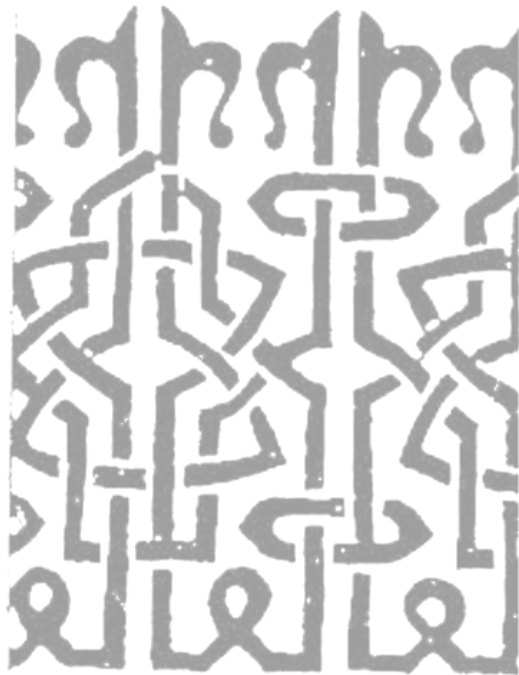
⁹⁵ Selyemgombolyító üzemnek/malomnak minősültek azok a létesítmények, ahol legalább 1 000 lírát tett ki a tőkeérték, legalább 750 munkanapot dolgoztak egy évben, s legalább 5 lóerő teljesítményű géppel-gépekkel voltak felszerelve.

⁹⁶ A bursai selyemhernyó-gombolyítóknál szinte kizárólag csak nőket és fiatal lányokat alkalmaztak (95%). Fizetésük jóval alatta maradt az egyéb állami üzemekben dolgozóknál, miután mindössze napi két kuruşt kaptak munkájukért, míg egyéb üzemekben a bér 15 kuruş körül mozgott. A munkások többsége görög és örmény származású volt, míg elenyésző számban dolgoztak törökök és zsidók. A Bursában és környékén üzemelő 4 600 gőzmeghajtású selyemgombolyító-gépet kiszolgálók munkatáboroszerű körülmények között, kötelező bentlakással, napi 16 órai munkaidőben dolgoztak.

⁹⁷ Sanayi Gelişme Defteri, (Iparfejlesztési Füzetek) 1917, pp. 119–120.

1911-től kezdődően az Oszmán Birodalom állandó háborús veszélynek volt kitéve. Az 1914-ben kinyilvánított hadüzenet teljesen elzárta Bursát a kereskedelmi partnereitől, s nagyon rövid idő alatt összeomlott az exportpiac. A gubótermesztés 7,8 millió kg-ról 0,8 millió kg-ra esett vissza. Bursát 1920-ban görögök szállták meg, a város és környéke súlyos harcok színterévé vált. Az eperfák több mint kétharmadát kivágták tűzifának, a területet előzönlötték a Balkánról jövő menekültek. A bursai selyemipar összeomlott.

Az I. Török Köztársaság sovány öröksége: a selyemipar romjai, hiányzó tőke, gépek, szakemberek és nem utolsósorban a beszükkült piac.

Fejlődésképtelenség – a Birodalom összeomlása

ár az Oszmán Birodalom az ázsiai termelési mód lényeges vonásait tükrözte, alapvetően feudális berendezkedésű, erősen központosított, katonai demokráciára épülő államszervezet volt. A török feudalizmus sajátossága azonban éppen abban rejlett, hogy eltérően a nyugat-európai fejlődéstől, a feudalizmus méhében nem alakultak ki a tőkés termelési mód csirái, ipari forradalom létrejöttének feltételei.

Az elmaradottság belső okai

Törökországban az eredeti⁹⁸ tőkefelhalmozás folyamata történelmi kategóriákban mérve csak 1923 után, az Atatürki forradalom győzelme után vette kezdetét. A klasszikus tőkés gazdaságok kialakulási menetétől eltérően Törökországban csak a polgári forradalom funkcióját betöltő Atatürki forradalom teremtette meg azt az intézményes keretet, mely lehetőséget adott a tőkés termelési viszonyok kibontakozására.

Az Oszmán Birodalom keretei között az eredeti tőkefelhalmozásnak csak nagyon szűk tere maradt, az ipari tőke pedig csak csi-

---

⁹⁸ Az eredeti tőkefelhalmozás, ill. iparosítási kísérletek kudarcára vonatkozó részletekbe menő nézeteit a szerző a *Tőkefelhalmozási-iparosítási kísérletek az Oszmán Birodalomban*. In: *Gazdasági és Társadalom*, 1993/4 pp. 116–148; *Az állam szerepe Kemal Atatürk gazdaságpolitikájában*. In: *Világtörténet* 1983/1 pp. 75–82, címmel megjelent cikkeiben fejti ki. Ugyancsak erre utal Pery Pamir: *Determinants of Late Development: A Study on Turkey's Late Industrialization*. Report. Michelsen Institute. Bergen Norway c. megjelent írása is.

rájában jelent meg. Így a tőkés termelési viszonyok kialakulása spontán folyamata sem indult meg.

Miután az iparosítás kezdeti folyamata is nélkülözte azokat a spontán belső hajtóerőket, a tőkeakkumuláció ösztönzésének feltételeit, melyek kitermelték volna az ipari forradalom közvetlen és önfenntartó mechanizmusát: az iparosodás folyamata csak a XX. században – és akkor is ipari forradalom nélkül – zajlott le.

Mіндеzen folyamatok okait elsősorban az Oszmán Birodalom hatalmi elitszerkezetében kell keresni. Egyfajta struktúrában, mely képes volt arra, hogy rendszerén belül a többletermék elszájtására intézményes keretet biztosítson. Ugyanakkor a politikai hatalmat is gyakorolja. Mialatt Nyugat-Európában a feudalizmus felbomlási fázisában az érdekellentétek egyfelől az arisztokrácia és a feltörekvő kézműves réteg, másfelől a kereskedőréteg és az uzoratóke között elmélyültek, és az érdekellentétek talaján megszületett a burzsoázia, addig az oszmán társadalom egészen más irányú fejlődésen ment keresztül. Itt, már a XVI. századtól kezdődően megfigyelhető volt a pénztőkések nagybirtokossá válása, azaz a pénzvagyon a privilégiumok megszerzését szolgálta, vagyis megerősítette, konszolidálta a feudális rendszert. Míg Nyugat-Európában a pénz egyre nagyobb mértékben tőkévé alakul, addig az Oszmán Birodalom keretei között magas tisztségek megszerzésére, privilégiumok kicsikarására, valamint földmagántulajdon szerzésére használták fel. Egyre nagyobb összegek kerültek egy korrupció és perspektíva nélküli vezető réteg kezébe, ahelyett, hogy termelő beruházásokra fordították volna. Még a mezőgazdaságba „befektetett” pénzüsszegek is hozzávetőleges becslések szerint mintegy 40%-ban uzoratókéként jelentek meg.

A stagnációra, sőt hanyatlásra utaló fontos tényező volt az uzoratóke növekvő részaránya a „befektetések” körében. A történeti áttekintésből kitűnt, hogy a parasztnak számos bizonytalansági tényezővel kellett szembenézniük, és ez elsősorban az idők folyamán

növekvő adóterhek és a behajtások körüli önkényeskedésben jelentkezett. Ilyen körülmények között megnőtt az uzoratóke iránti kereslet, és nemegyszer 300%-os kamatot is elértek a terhek. A parasztok számos esetben kényszerültek arra, hogy terményeiket már „lábon” eladják, földjeiket elzálogosítsák, tovább növelve ezzel az uzoratóke hasznát, ami egyébként is sokkal magasabb volt, mint a kereskedelembe, vagy a kézműiparba fektetett tőke utáni hozam. Nem ritkán vált az uzorásból feudális birtokos, sőt nagybirtokos. Az uzoratóke így nem vált a városi kereskedőtőke részévé, és a tőkés fejlődés csiráinak megjelenítése szempontjából elveszett.

Egy másik stagnálást előidéző okot jelentett a céhek nagyon szigorú monopolhelyzete. A már meglévő céhek így meg tudták akadályozni új kézműves műhelyek megnyitását, és ezzel a termelés bővülését is korlátok közé szorították.

Megélhetési lehetőségként kínálkozott a katonáskodás, de a Birodalom hanyatlásával a katonai szolgálat is veszített jelentőségéből, a hadsereg eltartása is egyre fokozódó gondot jelentett.

Mindezek a tényezők évszázadokon keresztül szinte mozdulatlanságra kényszerítették a gazdaság hajtóerőit. A gazdaság stagnációja, sőt hanyatlása a társadalmi mozgatóerők erodálásába jutott kifejezésre, a termelőerők fejlődését a korrupció növekedése „*helyettesítette.*” A belső visszatartó erők azonban önmagukban nem lettek volna elegendők a fejlődés spontán erőinek gúzsbakötéséhez, ehhez még hozzájárultak azok a külső tényezők, melyek végül is a Birodalom hanyatlásához, majd felbomlásához vezettek.

Az elmaradottság külső okai

A külföld felé nyitás évét a történészek 1535-ben jelölik meg. Az év hatalmas fordulópontot jelentett az addig teljesen elzárkózó Oszmán Birodalom számára, hiszen ekkor nyertek el francia kereskedők különböző „*kapitulációknak*” nevezett privilégiumokat, me-

lyek feljogosították őket nemcsak mindennemű ellenőrzés nélküli kereskedelem folytatására, hanem az utak és a folyók szabad használatát is biztosították számukra. Ezzel Franciaország az egész közel-keleti térség feletti kereskedési jogot megszerezte. Hamarosan francia lobogó alatt közlekedtek a hajók az Eufrátesztől a Nílusig, kézben tartva az egész levantei kereskedelmet.

A franciákat hamarosan követték az angolok a privilégiumok megszerzésében.⁹⁹ És 1580-tól kezdődően az angolok rendkívül gyorsan terjesztették ki hatalmukat, háttérbe szorítva a franciákat, és néhány év alatt már az angol „Levant Company” uralta az egész Földközi-tenger kereskedelmét. Egymás után nyíló kereskedőházak, konzulátusok jelezték az angolok terjeszkedését.

A XVII. századra már az osztrákok, lengyelek, sőt a következő században már az oroszok és a svédek is befolyási területeket mondhattak magukénak. A beözönlő külföldi árutömeg hamarosan legyőzhetetlen konkurenciát jelentett a hazai kézműipar, céhes ipar számára. Mindez azonban nem készítette a külföldiekkel kollaboráló, korrupt vezetőréteget egy másfajta, a hazai ipar védelmét szolgáló gazdaságpolitika folytatására. A merkantilista, protekcionista politika helyett szabad utat engedtek a beáramló áruknek, a kereskedők tevékenységének.

A legfontosabb állami posztok megvásárolhatóvá váltak, s a magas állami funkciókat betöltő tisztviselők hatalmas részesedéseket vágtak zsebre a külföldiek hasznából.

---

⁹⁹ A franciák igen erős ellenállásával szemben sikerült az angoloknak a kapitulációkat megszerezni. A történészek leírásai arra utalnak, hogy feltehetően az angolok egy nagy összeggel vesztegették meg az igen befolyásos Szukullu nagyvezírt.

A XVI. században Európába beáramló hatalmas nemesfém mennyiség¹⁰⁰ a pénz elértéktelenedéséhez vezetett, a kapitulációk megnehezítették a Birodalom számára, hogy az „olcsó ezüsstel” szemben megvédje a saját fizetőeszközét: az Oszmán Birodalom soha nem látott inflációt élt meg.

Az ellenőrzés nélkül kiáramló nyersanyagok és élelmiszerek nyomán ugyanakkor a belgazdaságban súlyos hiányok keletkeztek. Az angol gyarmatosítók jól ismert, Indiában, Távol-Keleten alkalmazott módszereit a Birodalom területén is gyakorolták, az olcsó nyersanyagok ellenében drága gépi késztermékkel árasztották el a török piacokat. De a túlmenően a gyarmatokról olcsón felvásárolt áruk is 5-6-szoros áron cseréltek gazdát.

A XVII. századra egy új Nyugat-Európa állt szembe az Oszmán Birodalommal. A kapitulációk előnyös piacot teremtettek a Nyugat számára, hozzájárulva az eredeti tőkefelhalmozás felgyorsításához, míg a Birodalom területén az iparfejlődés csirájában halt el, a kézműipar és a céhek gúzsbakötése megakadályozta egy felvilágosult vállalkozói réteg kialakulását, egy olyan rétegét, mely hajlandó és képes lett volna a korrupt oligarchák eltávolítására, hogy nemzeti felemelkedési program élére álljon.

***

Századunk elején az Oszmán Birodalom a kapitulációk, a koncessziók és a nagymérvű eladósodás súlyos terhét hordozva még az európai mezőgazdasági országok 100-150 évvel ezelőtti állapotához képest is komoly lemaradást mutatott. Azzal az Európával szemben, ahol a korai kapitalizmus idején a kereskedel-

---

¹⁰⁰ Becslések szerint egyedül 1521–1560 között mintegy 18 tonna ezüst és 200 tonna arany áramlott Európába. 1500–1560 között Európa aranytartalékai 57-szeresükre növekedtek.

mi expanzió, a manufaktúrák megjelenése előkészítette a talajt az ipari forradalom számára. A végnapjait élő Oszmán Birodalomban ezzel szemben még 1913-ban a bruttó ipari termelés 83,5%-a, két évvel később 83,3%-a a textil- és az élelmiszer-feldolgozó iparban termelődött. E két ágazat az ipari munkásság 71, illetve 75,8%-át foglalkoztatta. Ha a termelési struktúrát mélységében elemezzük, úgy még egyértelműbbé válik az ipar elmaradottsága. A két vizsgált évben ugyanis az ipari termelés 80,3%, illetve 83,1%-át a malomipar, a dohányfeldolgozás, a cserzés, s gyapjúszövés, a pamutszál és a nyersselyem előállítása adta. Ugyanezek az ágazatok az iparban foglalkoztatottak 66,5, illetve 61,2%-ának nyújtottak megélhetést.

Ha kritikusan elemezzük a fenti számokat úgy nyilvánvalóvá válik, hogy egy olyan gazdaság „ipara”, mely termelésének túlnyomó részét a lisztőrlés, a dohányfeldolgozás, a bőrcserzés és textilipari alapanyagok előállítása képezi, messzemenően nem tekinthető fejlettnak. Különösen akkor, ha figyelembe vesszük, hogy a lakosság fogyasztási cikk ellátásának csak egy kis hányadát tudta a helyi ipar biztosítani.¹⁰¹ S mialatt Nyugaton az ipari és mezőgazdasági fejlődés szoros kölcsönhatásban zajlott le, addig a Birodalomban úgy a mezőgazdaság, mint az ipar fejlődését számos külső és belső társadalmi-gazdasági tényező bénította. A századok folyamán – amint láttuk – nem egy esetben történt kísérletek arra, hogy egy felülről irányított tőkekoncentráció segítségével a Birodalomban is egy európai mintájú iparosítás, iparfejlődés induljon be. Ezek a kísérletek azonban sorra csődöt mondtak, és az Oszmán Birodalom katonai erejének gyengülésével párhuzamosan fokozatosan zárultak be azok a lehetőségek, melyek a modernizációt megteremthették volna. A vallási előírás-

---

¹⁰¹ Korkut Boratav: Die türkische Wirtschaft im 20. Jahrhundert (1908–1980) Dagyeli, Berlin, 1987. p. 25.

sok tovább szűkítették a racionális gazdasági gondolkodás mozgásterét és hozzájárultak a megrekedt termelőerők konzerválásához. Tényleges modernizálódásra, tőkeképződésre, iparosításra így birodalmi keretek között nem is kerülhetett sor, s csak a XX. században, a 20-as évek elején, a Birodalom felbomlását követően indulhatott meg az a fejlődés, ami megformálta a modern Törökország képét.

A használt idegen kifejezések jelentése¹⁰²

Akçe	kis ezüst pénzérme, oszmán pénzegység
Avariz	különleges, rendkívüli adó
Başa vagy paşa	a legmagasabb oszmán méltóságok címe, a késői oszmán korban: tábornok
Beglerbég	főkormányzó, a főtartomány elöljárója
çift,	ököriga
Defterdár	a pénzügyigazgatás vezetője
Devşirme	gyermekadó, véradó, a hódoltsági területeken alkalmazott adófajta, fiatal fiúgyermek adó fejében történő elhurcolása
Divan	államtanács a muzulmán államokban
Edzsenebi	szó szerint: nem jogosult, azaz nem szpáhi tímár birtokos
Fetva	jogi szakvélemény
Hasz-i humajun	koronabirtok
Hatt-i humájun	birodalmi leirat
Gülhane Hatt-í Seríf	Fennkölt szultáni leirat
Hász	legnagyobb méretű javadalombirtok
Iltizam	adóbérllet
Janicsár	a portai közvetlen gyalogság tagjai
Janicsáraga	a janicsárság főparancsnoka
Kadi	muzulmán bíró
Kadiaszker	hadbíró
Kaime	hivatalos lista, vagy papírpénz
Kalifa	a szunnita muszlimok feje
Kalifátus	a kalifa birodalma, a kalifa méltósága
Kanun	oszmán „világi” törvény
Kanunname	„világi” törvénykönyv
Kara saban	faeke

---

¹⁰² Az idegen szavak és kifejezések jegyzékénél a szerző kénytelen volt különböző írási formákat alkalmazni, attól függően, ahogy a szövegben előfordultak.

Kapitulációk	európai hatalmakkal kötött kereskedelmi és konzuli kérdésekkel kapcsolatos államszerződés
Katib	írnok, divántitkár
Kharadj	harács, adófajta
Korán	iszlám szentírás
Medzselle	polgári törvénykönyv
Mufti	jogi szakvéleményt kiállító jogtudós
Muhacir	balkáni bevándorló
Mülk	a föld magántulajdona
Mültezim	adóbérlő
Müteferrika	különleges megbízatású palotatiszt
Nagyvezír	az államapparátus legfőbb irányítója
Nisándzsi	a szultáni monogram államtitkára
Padişah	államfő, szultán
Piaszter	korabeli pénz
Raja	az adóköteles alattvalók megjelölése, a késői oszmán korban csak a keresztény alattvalókra használták
Raki	ánizspálinka
Reiszülkütáb	a divántitkárok főnöke
Rüsvet	megvesztegetési pénz
Síták	azoknak a muszlimoknak a megjelölése, akik Alit ismerik el Mohamed első jogszerű utódjának
Szaridzsa	a tartományi kormányzók magáncsapatai
Szezbán	a második janicsárhadosztály elnevezése
Szpháhi	javadalombirtokkal rendelkező lovas a tartományi csapatoknál
Szultán	muszlim szuverén uralkodó
Szunniták	az iszlám ortodoxia tagjai
Tanzimát	a reformkorszak megjelölése „újjászervezések” időszakára
Timár	kis javadalombirtok
Türkiyje Dzsumhurijjeti	Török Köztársaság
Vakf vagy vakif	kegyes alapítvány
Veziír	a muszlim államok államigazgatásának legmagasabb méltóságai
Zijámet	nagyobb javadalombirtok

Időrendi táblázat

– Az Oszmán Birodalom gazdaságának alakulásával összefüggő események

XIII. század

Ca.1230-óta	Számos, a mongolok által elűzött törökök letelepülése Anatóliában
1243	Az anatóliai szeldzsukok vereséget szenvednek a mongoloktól: a mongol fennhatóság kezdete Anatóliában
1281(?)–1326	Ertogrulnak, Az Oszmán Birodalom hősének halála I. Oszmán uralkodása A <i>tímár</i> és <i>hász</i> birtokok valamint a <i>beglerbégség</i> létrehozása

XIV. század

A század eleje	Az anatóliai szeldzsuk birodalom eltűnte
1371	Orhán átveszi az oszmán haderő főparancsnokságát
1351	Ankara meghódítása
1360–1389	I. Murád uralkodása A janicsárság felállítása
1363	A hadbíró (<i>kádiaszker</i>) intézményének létrehozása
1370–1501	A Timurida-dinasztia
1375	A <i>zijámet</i> -javadalombirtok létrehozása
1389	I. Bajezid uralkodása. A pénzügyek vezetésére <i>defterdárt</i> neveznek ki
1396	Az oszmán uralkodó elnyeri a Kairóban székelő kalifától a „római föld szultánja” címet

XV. század

1424	Bizánc adófizetésre kényszerül az oszmán szultánnal szemben
1433	Albánia jórészt oszmán kézre kerül
1435–1444	Háborúk Magyarországgal
1438	A gyermekadó (véradó) <i>devşirme</i> intézményének bevezetése
1453	Konstantinápoly bevétele
1477–1481	A <i>tímár</i> rendszer általános bevezetésre kerül az Oszmán Birodalomban
1481	A <i>kádiaszkeri</i> tisztségét két részre osztják: azaz ruméliaira és anatóliaira
1481–1512	II. Bajezid uralkodása. A hadsereget tűzfegyverekkel szerelik fel. A <i>defterdár</i> tisztségét két részre osztják: azaz ruméliaira és anatóliaira.
1481–1512	Hercegovinát beolvasztják az Oszmán Birodalomba

XVI. század

1500 után	A janicsárság általános felszerelése muskétákkal
1501	Az avariz nevű különleges adó bevezetése Az Aranyhorda felbomlása
1514–1516	Kurdisztán jelentős részét beolvasztják az Oszmán Birodalomba
1517	Egyiptom oszmán uralom alá kerül
1518	A kalifa méltóságát I. Szelimre ruházzák át(?)
1519	Létrehozzák a kancelláriai titkárok főnökének (<i>reisülkütáb</i>) hivatalát, kinek feladata a „szultáni monogram államtitkára” (<i>nisándzsi</i>) támogatásából áll.
1545 után	Állandóan növekvő infláció
Ca. 1550 után	A pénzgazdálkodás fokozatosan felváltja a természeti gazdálkodást a mezőgazdaság területén.
A század 60-as éveitől a XVII. század elejéig	A janicsárok létszáma az eredeti állomány 4-5-szörösére növekszik
1570-től	Az ezüst <i>akcse</i> nemesfém tartalma jelentősen csökken. Az infláció felgyorsul.
1571-től	A tímárbirtok rendszeres kiutalása „nem jogosultak” (edzse-nebi) részére
Ca. 1575-től	Az avariz-különadó évenkénti behajtása A megvesztegethetőség (rüsvet) elterjedése Az állás, hivatal megvásárlása általánossá válik Változások a janicsárság kiegészítési módjában. A felnőtt, foglalkozással bíró muszlimok is felvételt nyerhetnek. Állandó jellegű nyugtalanságok Anatóliában.
1578	Nagyobb mérvű pénzromlás
1579	Az első kapituláció (államszerződés) megkötése Angliával
1580–1600	Az oszmán parasztság terhei az eredeti szint hatszorosára növekszenek: eladósodás és a lakhely elhagyása is egyre nagyobb méreteket ölt. A Földközi-tengeren át vezető kereskedelmi útvonalak egyre jobban elvesztik a jelentőségüket.
1584	Az <i>akcse</i> devalvációja
A század végétől	A kádi és mufti állások eladhatóvá válnak
A századfordulóig	A tartományi szpáhi –hadsereg eredeti állományának egyharmadára esik vissza

XVII. század

A század eleje	A janicsárság létszámának nagyfokú megnövekedése A janicsárhatalom megnövekedése
A század első három évtizede	a tímárbirtokok száma az eredeti mennyiség hatodára csökken

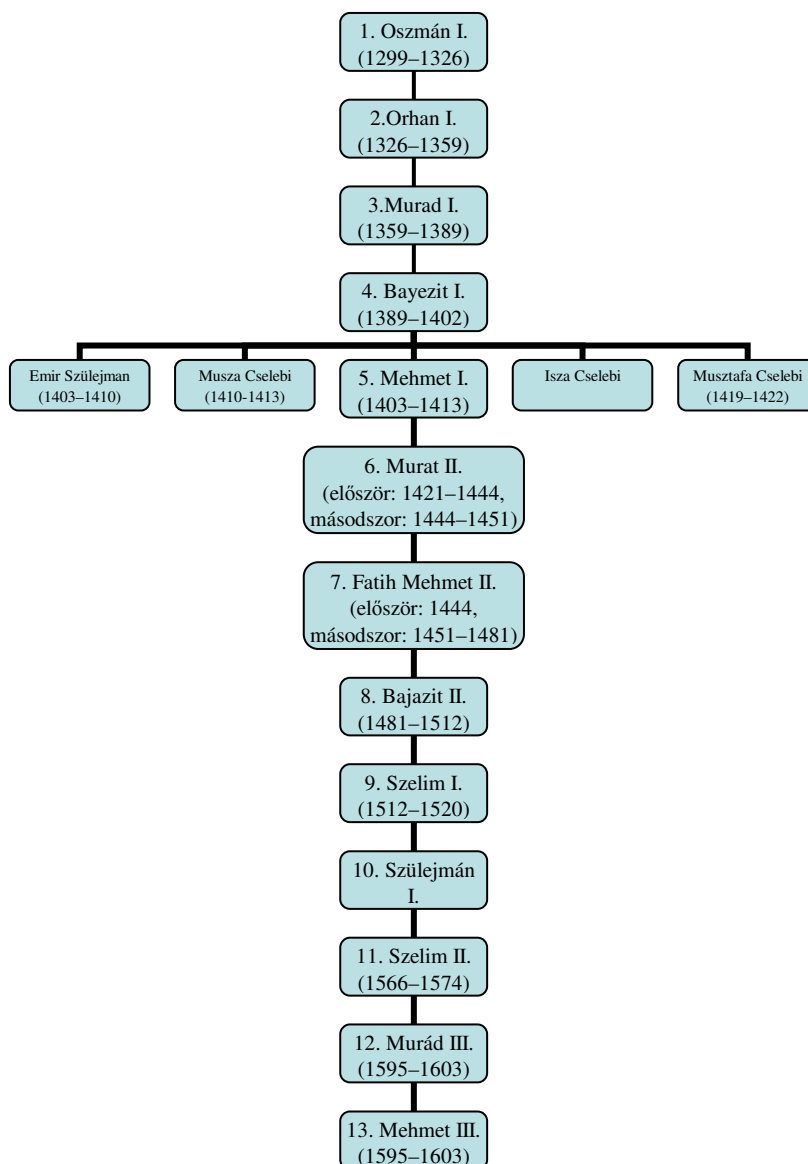
1612	Az első kapituláció Németalfölddel
1619	Újabb devalváció
1624	Újabb devalváció
30-as évek	A tartományi szpáhi-hadsereget fokozatosan az irreguláris <i>szekbán</i> és <i>szaridzsa</i> egységek váltják fel.
1632–1637	Növekvő terror: IV. Murád 25 ezer személyt kivégeztet
A század közepe	A gyermekadó megszüntetése
1654	A nagyvezír személyes kancelláriájának létrehozása: a <i>szultáni díván</i> elveszti jelentőségét
1690-óta	A tulajdonbérlet intézményének létrejötte
1720-óta	Az isztambuli kézművesek súlyosbodó megadóztatás
1727	Ibrahim Mütefferika bevezeti a könyvnyomtatást az Oszmán Birodalomban
1730	Janicsárlázadás
1740	Az új kapitulációkban Franciaország veszi át az Oszmán Birodalomban élő katolikusok feletti védnökséget.

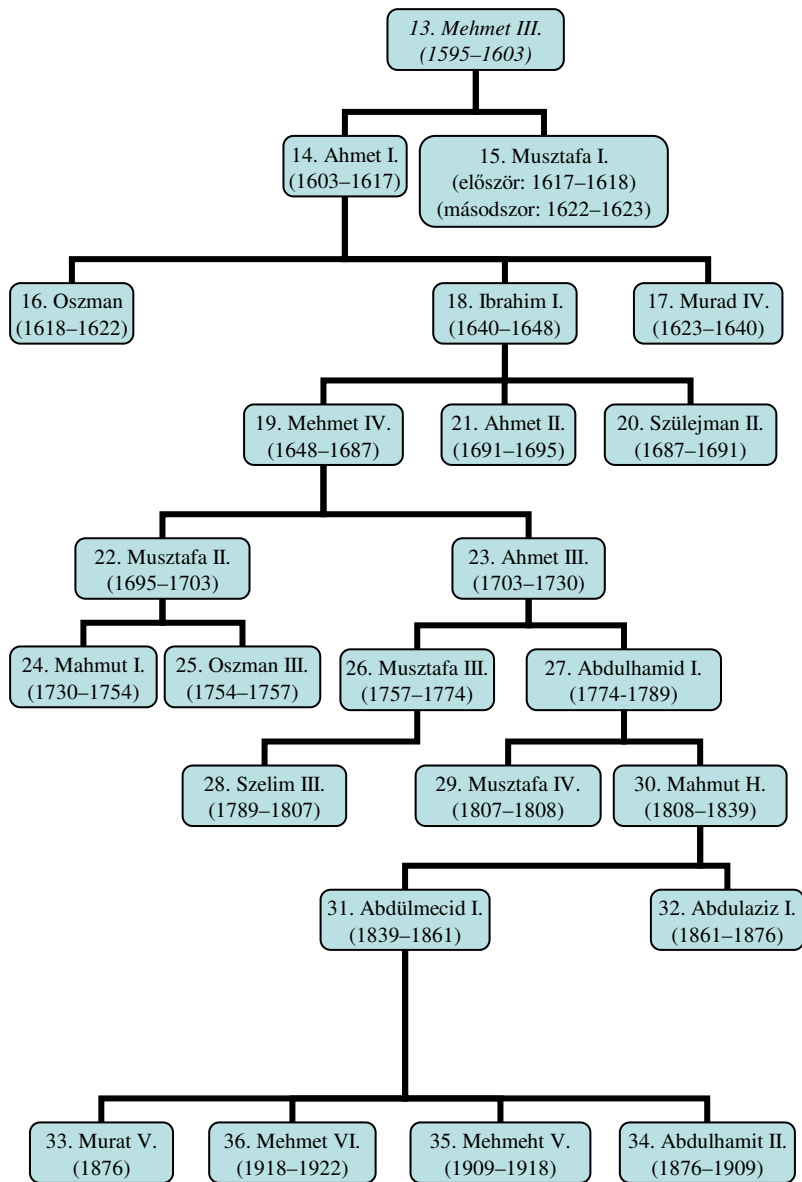
XIX. század

1826	II. Mahmud megsemmisíti a janicsárságot
1831	A <i>tímár</i> rendszer megszüntetése: a földbirtokok birtoklói tulajdonába mennek át
	Az első oszmán újság megjelenése
1834	Az oszmán hadiakadémia megalapítása
1835	Az oszmán külügyminisztérium megalapítása
1838	Oszmán kapituláció Nagy-Britanniával szemben. Az oszmán piacot elárasztják az angol áruk.
1839–1876	A <i>tanzimát</i> periódus
1839	A gülhanei <i>Hatt-i Serif</i>
1839-óta	Fedezetlen kötelezvények (<i>káime</i>) papírpénz gyanánti forgalma az oszmán fővárosban
1843	Új katonai kiegészítési rendszer kerül bevezetésre
1846	Megalapítják az első oszmán egyetemet
1854	Az Oszmán Birodalom államkölcsonöket vesz fel Angliától és Franciaországtól
1855	<i>Hatt-i Hüümájun</i> kiadása
1865	Az Oszmán Bank (Oszmánli Bankaszi) megalapítása
1866	A tartományi közigazgatás újjászervezése
1867	Államtanács alakítása
1869–1876	Polgári törvénykönyv (a <i>Medzselle</i>) kidolgozása
1875	Oszmán államcsőd
1876	Abdülhamid proklamálja az új oszmán alkotmányt
1878	Abdülhamid feloszlatja a parlamentet
1881	A <i> Dette Publique Ottomane</i> létrehozása
1882	Az Osztrák-Magyar Monarchia vasutat épít a Balkánon

1888	Mezőgazdasági Bank létesül
1890	Kereskedelmi és barátsági szerződés Németországgal
1888–1940	A Deutsche Bank koncessziót kap az Izmit–Angóra vasútvonal megépítésére
XX. század	
1907	Az ifjútörökök akcióprogramot dolgoznak ki
1908	Az oszmán alkotmányt ismét hatályba helyezik
1909	Az ifjútörökök forradalma új alkotmány lép életbe Abdülhamid trónfosztása
1912–1913	A Balkán-háborúk, Törökország elveszíti európai birtokainak zömét.
1914	A Porta önhatalmúlag megszünteti a kapitulációkat Törökország belép az első világháborúban a központi hatalmak oldalán
1917	Az Oszmán Birodalomban új családtörvényt vezetnek be
1918	A szultáni kormány lemond
1922	A szultánság megszüntetése
1923	Ankarát teszik meg Törökország fővárosává A Török Köztársaság (Türkiye Cumhuriyeti) kikiáltása
1924	A kalifátus megszüntetése

Az Oszmán Birodalom szultánjai

Bibliográfia

- Allen, Henry Elisha: The Turkish Transformation. A study in social and religious development. Chicago, 1935
- Goldschmidt, Arthur: A Közel-Kelet rövid története. Maecenas történelmekönyvek.1997, pp.182.
- Atatürk, Kemal: Nutuk. I-III. köt. Isztambul, 1945 (Kemal Atatürk beszédei)
- Avcioğlu, D.: Türkiye'nin Düzeni Dün, Bugün, Yarın. (A török társadalmi berendezkedés tegnap, ma, holnap) Ankara, 1969, p. 31.
- Babinger, F.: Die Geschichtsschreiber der Osmanen und ihre Werke. Leipzig 1927.
- Balázs, Judit: Die Türkei: Das Phänomen des abhängigen Kapitalismus. Akadémiai Kiadó, udapest, 1984, 262 p.
- Balázs, Judit: Die Rolle des Staates bei der Entstehung und Vertiefung der kapitalistischen Produktionsverhältnisse in der Türkei. Eine kritische Würdigung des Kemalismus vornehmlich unter ökonomischen Aspekten. In: Jahrbuch für Wirtschaftsgeschichte, Berlin, 1978/IV. pp. 59–66.
- Balázs, Judit: Das Eindringen ausländischen Kapitals in die Türkei. In: Asien-Afrika-Lateinamerika. Band 1983/11. pp. 67–73.
- Balázs, Judit: Eredeti tőkefelhalmozási és iparosítási kísérletek az Oszmán Birodalomban. In: Gazdaság és Társadalom, 1993/4, 116–162. pp.
- Bernard, Lewis: The Emergence of modern Turkey. London-New York–Toronto, 1965
- Blaisdell, Donald C.: European financial Control in the Ottoman Empire. New York. 1929
- Brockelman, Carl: Geschichte der islamischen Völker und Staaten. München-Berlin, 1939
- Boratav, Korkut: Die türkische Wirtschaft im 20. Jahrhundert (1908–1980) Dagyeli, Berlin, 1987, p. 25.

- Bulgária és Törökország gazdasági és jogi viszonyai. A Magyar Királyi Keleti Akadémia Kiadványa az 1915–1916. Ikolai évben. Pesti Könyvnyomda Részvénytársaság, Budapest, 1916
- Cabral, Amilcar: *The Theorie als Waffe*. Berlin, 1968
- Clark C. Edward: *The Ottoman Industrial Revolution. Middle East Studies* 5., 1974, p. 73.
- Hammer Purgastall, J.: *Geschichte des Osmanischen Reiches*, Graz-Austria 1963, Bd. 3.
- Korizmic, László: *Magyar Akadémiai Értesítő – A Philosophiai, Törvény és Történettudományi Osztályok Közlönye*. 1. kötet. II. sz., 1860
- United States, Bureau of the Census, *Historical Statics of the United States, Colonial Times to 1957*. Washington, 1960, pp. 548-549.
- Issawi, Charles: *Egypt since 1800: A Study in Lopsided Development. Journal of Economic History*, XXI., 1961, pp. 1–25.
- Journal de la Chambre de Commerce de Constantinople* 2. August 1885
- Hegyi Klára: *Török berendezkedés a meghódított országokban. Világtörténet*, 1983/2.p.19
- Hershlag, Z.Y.: *Turkey – The Challenge of Growth*, E.J. Brill-Leiden, 1968, p. 52.
- Hoffmann, Friedrich: *Die Industries in der Türkei*. WWA.. 14. köt. 1919 p. Hündavendigar Vilayeti Salnamesi, 1325 (1907), pp. 267-268
- Künzer, Karl: *Abdul Hamid II. und die Reformen in der Türkei...* Dresden-Leipzig, 1897, p. 20.
- Karpath, Kemal: *Population Movements*. In: *Contributions a l'histoire économique et sociale de l'Empire Ottoman*. Editions Peters Leuven, 1983, p. 413
- Ortamektep için tarih.III. Devlet Basimevi. Istanbul, 1938
- Ökcün, A. Gündüz: *Osmanli Sanayii 1913–1915 Yillari Sanayii Istatistiki*. (Az Oszmán ipar. Statisztikai Évkönyv) Ankara, 1971, p. 22.
- Makai, Ödön: *Gründungswesen und Finanzierung in Ungarn, Bulgarien und der Türkei*. Berlin, 1916, pp. 363–338.

- Okyar, Osman: A new look at the problem of economic growth in the Ottoman empire (1800–1914) *The Journal of European Economic History*, 1987, 16/1, p. 16.
- Kennedy, Paul: A nagyhatalmak tündöklése és bukása. Akadémiai Kiadó Budapest, 1992, p.10
- Hakki Keskin: Die Türkei: Vom Osmanischen Reich zum Nationalstaat – Werdegang einer Unterentwicklung. Olle und Wolter, Berlin, 1975, p. 22.
- Matuz, Josef: Warum es in der ottomanischen Türkei keine Industrieentwicklung gab. *Südosteuropäische Mitteilungen*, 1985/25/3, p. 43
- Werner Ernst – Markov Walter: Geschichte der Türken. Von den Anfängen bis zur Gegenwart. Akademie-Verlag. Berlin, 1978
- „Silke” *Encyclopedia Britannica*, XXII 9th ea., 1985, p. 59.
- Steinhaus Kurt: Soziologie der türkischen Revolution. Europäische Verlagsanstalt. Frankfurt am Main, 1969, p. 21.
- Stern, K.–Herlt, G.–Schultze, E.: Das Wirtschaftsleben der Türkei. Geld, Industrialisierung und Petroleumschätze der Türkei. G. Reimer Verlag, Berlin, 1918, p. 52
- Tuna, Orhan: Durchbruch der Türkei zur nationalen Staatswirtschaft. Philippsburg, 1938, p. 24.
- Yüzüncü, Ufuk: Die türkische Landwirtschaft im Entwicklungsprozess. Eine Analyse unter besonderer Berücksichtigung des Einflusses der Industrialisierung. Alano Verlag, Göttingen, 1993

A szerzőről

A kötet szerzőjének több évtizedes tudományos kutatói-oktatói és tudományszervezői pályája a berlini Humboldt Egyetemen indult, majd több rangos nemzetközi szervezetnél, illetve a Magyar Tudományos Akadémia Világgazdasági Kutató Intézetében folytatódott. Rövid időszakot töltött a Környezetvédelmi és Területfejlesztési Minisztériumban miniszteri főtanácsosként, majd a Nyugat-magyarországi Egyetem Közgazdaságtudományi Karának életre hívásában vett részt. Tanszékvezető, intézetigazgató, majd nemzetközi és tudományos rektorhelyettesi posztok fémjelzik további életútját. Jelenleg Egyiptomban oktat vendég-professzorként.

Pályafutásának kiemelkedő eseményei közé tartozik a Nemzetközi Bék kutatók Világszervezeténél alelnökként folytatott tevékenysége. Ennek keretében, illetve a svéd kormány felkérésére a világ számos konfliktusoktól terhes pontján közvetítő szerepet töltött be. Így Dél-Afrikában, Burundiában, Szerbiában, Észak-Koreában.

Tudományos kutatási területei széles spektrumot ölelnek fel. Ezek közül is kiemelkedik a modifikált kapitalista fejlődés, felzárkózás, stabilizálódás, alternatív fejlődési modellek vizsgálata. Ehhez kapcsolódik a *Die Türkei: das Phänomen des abhängigen Kapitalismus* címmel az Akadémiai Kiadónál megjelent munkája. Modern Törökország témakörben további könyvei jelentek meg, angolul és magyarul. Új tudományos diszciplína, a „gazdasági biztonság” magyarországi bevezetése fűződik a nevéhez. Habilitációját a hadtudomány területén szerezte.

Összességében mintegy 200 tudományos cikk és 8 könyv szerzője. Kandidátusi, PhD, Promotio „A” tudományos fokozattal rendelkezik. 1999-ben professzori címet nyert el.

Mintegy 60 egyetemen tartott előadásokat a világ számos pontján. Több európai nyelven, valamint törökül is beszél.

Kedvenc időtöltése: írás, táncolás és a humor meglátása mindenben.

